

Makale Künyesi (Araştırma): Onur, S. (2021). Harezmi Türkçesi özellikleri gösteren Sıfatü'l-Kıyâmet risalesi ve Harezmi Türkçesi üzerine yeni bir teori. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 907-946.

<https://doi.org/10.32321/cutad.918401>

HAREZM TÜRKÇESİ ÖZELLİKLERİ GÖSTEREN SIFATÜ'L-KIYÂMET RİSALESİ VE HAREZM TÜRKÇESİ ÜZERİNE YENİ BİR TEORİ

Samet ONUR¹

ÖZET

Harezmi Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda bu tarihî Türk edebî dilinin XIII-XIV. yüzyıllar arasında sıkıştırıldığı ve bir geçiş dili olarak telakki edildiği görülmektedir. Yine benzer biçimde Mir Ali Şir Nevâyî tarafından standartlaştırılan edebî dilin XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar Batı Türklük sahası dışında kalan tüm Müslüman Türklere tarafından ortak yazı dili olarak kullanıldığı teorisi de ekseriyetle kabul görmektedir. Bu çalışmada hem mezkûr teoriler gözden geçirilmiş hem de az sayıdaki Harezmi Türkçesi metinlerine kısa bir metin daha eklenmiştir. Çalışmamızın sonuç kısmında Harezmi Türkçesinin Türkistan'da ortak yazı dili olma vasfını yitirdikten sonra da bilhassa Kazan'da varlığını sürdürdüğüne dikkat çekilmiş ve bu durum Çağatay ve Coçi ulusları çerçevesinde değerlendirilerek yeni bir teori ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Sıfatü'l-Kıyâmet, Harezmi Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi, Çağatay ulusu, Coçi ulusu.

THE RISALAH NAMED SIFAT AL-QAYAMAT THAT SHOWS FEATURES OF KHWAREZM TURKISH AND A NEW THEORY ON KHWAREZM TURKISH

ABSTRACT

In studies on Khwarezm Turkish, this historical Turkish literary language was mostly confined between the 13th and 14th centuries and was accepted as a transitional language. Similarly, the theory that the literary language standardized by Nava'i was used as a common written language by all Muslim Turks outside the region of Western Turkish from the 15th to the early 20th century has been widely

¹ Yeditepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği,
Araştırma Görevlisi. samet.onur@yeditepe.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8675-9840>

accepted. In this study, not only a short text was added to a few Khwarezm Turkish texts but also these theories were reviewed. In the conclusion part of our study, it was pointed out that Khwarezm Turkish continued its existence especially in Kazan even after it lost its characteristic of being the common written language in Turkistan, and a new theory was put forward by considering this situation in the framework of Chagatai and Jochi uluses.

Keywords: Sıfat al-Qayamat, Khwarezm Turkish, Kazan Tatar Turkish, Chagatai ulus, Jochi ulus.

GİRİŞ

XV. yüzyıldan sonra İdil boyunda yazılan Türkçe eserler, dil tarihimiz üzerine yapılan çalışmalarda ihmal edilmektedir. Zira Nevâî'nin kalemiyle standartlaşan edebî dilin XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar Batı Türklük sahası dışında kalan tüm Müslüman Türkler tarafından ortak yazı dili olarak kullanıldığı görüşü Türkologlar arasında ekseriyetle kabul görmüştür (Eckmann, 2017, s. 15; Ercilasun, 2017, s. 400; Argunşah, 2014, s. 13 vd.). Bu noktada tek istisna olarak M 1475'te Osmanlı idaresine giren Kırım Hanlığı gösterilmekte ve Kırım Türklerinin Osmanlı idaresine girdikten bir süre sonra yazı dili olarak Osmanlı Türkçesini kullanmaya başladıkları belirtilmektedir (Ercilasun, 2017, s. 400). Hâlbuki İdil boyunda XV. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde; eserden esere, yazardan yazara farklılık gösteren birtakım dil özellikleri göze çarpmaktadır. XVI. yüzyılda Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Türk merkezli siyasî erkin ortadan kalktığı bu coğrafya, farklı dönemlerde çeşitli Türk edebî dillerinin tesirine maruz kalmıştır. Henüz XIII-XIV. yüzyıllarda Berke-Saray'na akın eden Harezmi uleması ve sufileriyle İdil boyuna taşınan Harezmi Türkçesi de bu edebî dillerden biridir ve Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerin kahir ekseriyetinin asıl yayılım ve tesir alanı yine bu coğrafya olmuştur. Çalışmamızın sonuç kısmında görüleceği üzere Harezmi Türkçesi bu coğrafyada XV. yüzyıldan sonra da bazı eserlerde bir katman olarak bazı eserlerde de yazı dili hüviyetini muhafaza ederek varlığını devam ettirmiştir. İşte bu çalışmada tanskripsiyonlu metnini verdiğimiz ve dil özelliklerini incelediğimiz *Sıfatü'l-Kıyâmet*'i de İdil boyunda XV. yüzyıldan sonra Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerden biri olarak değerlendirmekteyiz.

1. Yazmanın Tavsifi

Sıfatü'l-Kıyâmet, Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsünün Mirashene adlı arşivinde saklanan 96 varaklık bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Yazmanın arşiv

numarası şu şekildedir: Koleksiyon 39, Envanter 1, Saklama Numarası 1. Yazmanın ilk sayfasında çeşitli karalamalar bulunmaktadır. 1b - 35a sayfaları arasında Hz. Âdem'in yaratılmasıyla başlayan dinî bir metin yer almaktadır. 35a'da *Kitâbü'l-İlm* adlı başka bir Arapça eser başlamakta ve 45b'ye kadar devam etmektedir. Her iki Arapça metnin de satır aralarında veya derkenarlarında nadiren kısa kısa Türkçe tercüme görülmektedir. 45b sayfasının altındaki reddadede *sıfat* sözcüğü yazılmıştır. *Sıfatü'l-Kıyâmet* 46a sayfasında başlamaktadır ancak bu sayfanın fotoğrafı eksiktir. Eksik sayfanın bizimle paylaşılması için kütüphane yetkililerine gönderdiğimiz tüm e-postalar cevapsız kaldığından bu sayfayı temin edemedik. Çevrimiçi katalogta, metnin adının Arapça verildiği ve buna paralel olarak *Kıyâmet Sıfatı* olarak Türkçesinin de yazıldığı belirtilmiştir (Mirashane, t.y.). Katalogdaki bu bilgiden ve 45b sayfasındaki reddadeden hareketle metni *Sıfatü'l-Kıyâmet* olarak adlandırdık. Yazmanın başındaki iki Arapça metin ile *Sıfatü'l-Kıyâmet*'in aynı müstensih kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Müstensih ve istinsah tarihi belli olmayan bu üç metin, çevrimiçi katalogta XVIII. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Mirashane, t.y.). *Sıfatü'l-Kıyâmet*, 54b sayfasının ikinci satırında *Andın kedin kâzi-ları, şeri'at evelerin ...* cümlesiyle sona ermektedir. Müstensih veya mütercim, bilmediğimiz bir nedenden ötürü metni yazmayı burada bırakmıştır. 54b - 68a sayfaları arasında; M 1379 yılında İbrahim adlı bir müellif tarafından Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış olan *Yiğit Destanı*'nin yazım özelliklerinden Kazan sahasında istinsah edildiği anlaşılan, daha önce tespit edilmemiş ve beyit sayısı daha önce tanıtılan nüshalardan fazla olan bir nüshası bulunmaktadır (Kocatürk, 1964, s. 157; Korkmaz, 2018). 68b - 78b sayfaları arasında Hüsâm Kâtib'in H 770 (M 1368-1369) yılında yazdığı *Cümcümenâme*'nin de yine daha önce yapılan çalışmalarda bahsedilmeyen bir nüshası yer almaktadır (Çabuk, 2019; Toker ve Uygun, 2019). 79a - 81b sayfaları arasında çeşitli durumlarda okunacak dualar ve Doğu Türkçesiyle yazılmış açıklamalar bulunmaktadır. 82a sayfasında 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile beraber Arapça ay ve gün adlarını ihtiva eden bir takvim bulunmaktadır. Bu takvimde hayvan adları şu şekilde sıralanmıştır: *sıçkan, şıgr, baruş, tuşkan, luy, yılan, yılka, koy, piçin, tavuk, it, donğuz*. Bu adlardan *baruş* sözcüğünde görülen ünlü türemesi ve *donğuz* sözcüğünde görülen söz başındaki ünsüz tonlulaşması bu takvimin de Kazan sahasında yazıldığını göstermektedir (Nalbant, 2017; Öner, 2009, s. 75). Takvimde *tavuk* (𐤒𐤓𐤕) sözcüğünün yazımında üç noktalı fe (ف) harfinin kullanılması, Kazan sahasında Harezmi Türkçesinin imla geleneğinin devamını göstermesi açısından dikkat çekicidir. 82b sayfasında, ortasında *şehr-i Ştambol'ninğ şureti, sekiz katlav turur* yazan bir kroki bulunmaktadır. 83b - 84a sayfaları

arasında yine çeşitli karalamalar ve kitabın bir zamanlar Necmeddin oğlu Hamza'ya ait olduğunu belirten notlar yer almaktadır. 84b sayfasında Doğu Türkçesiyle yazılmış, Cebrâil'in Deccâl'i bir bulutun içine koyarak uzaklaştırdığını anlatan 6 satırlık kısa bir metin yer almaktadır. 85a sayfasında imlasından yine Tataristan coğrafyasından olduğu anlaşılan bir zatın 1896 yılında Zakir isimli oğlunun doğduğunu anlattığı bir not bulunmaktadır. 85b - 86a arasında karalamalar, 86b - 95b arasında Arapça hadisler ve 96a - 96b arasında yine çeşitli karalamalar bulunmaktadır.

2. Dil Özellikleri

1. Harezmi Türkçesi eserlerinde, Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu /d/ sesinin /d/ ve /y/'ye döndüğü örneklerin bir arada görüldüğü bilinmektedir (Ata, 2002, s. 54). Nevâî Türkçesinde² ise bu ses, XV. yüzyıl öncesine ait bazı manzum eserlerdeki istisnalar dışında /y/'ye dönmüştür (Eckmann, 2017, s. 42). *Sıfatü'l-Kıyâmet*'te Harezmi Türkçesi eserlerinde olduğu gibi /d/'li ve /y/'li örnekler bir arada görülmekte, bazı sözcüklerin ise sadece /d/'li biçimleri tanıklanmaktadır:

kedîn (47a/04, 47b/12, 48a/05, 51b/11, 53b/04, 54a/02, 54b/01)

kağgu (48b/05)

kuğ- (49a/10)

ıđ- (50b/06)

ığa bér- (50b/10, 51a/13) ~ *yiber-* (51b/11)

² Bu edebî dille eser veren müellifler kendi dilleri için Türk tili, Türk elfâzı, Türki tili, Türki lafzı, Türkçe til ve Türki gibi isimler kullanmışlardır. Vambery'nin 1867 yılında yayımlanan *Cağataische Sprachstudien* adlı çalışmasıyla beraber önce Batı Türkolojisinde sonra da Türkiye Türkolojisinde bu edebî dili tanımlamak için "Çağatayca" terimi daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Eckmann, 2017, s. 17-18). Aynı edebî dil için daha kapsayıcı olarak "Doğu Türkçesi" terimi de kullanılmaktadır. Bununla beraber Harezmi Türkçesinin de Doğu Türklük sahasına ait bir edebî dil olması ve aynı dönemde artık Batı Türkçesinin mevcut olmasından dolayı çalışmamızda Nevâî Türkçesi terimini tercih ettik. Zira bu edebî dilin standartlaşmasını sağlayan ve kendinden sonra bu edebî dille eser veren müellifleri XX. yüzyılın başlarına dek doğrudan veya dolaylı biçimde etkileyen bizzat Mîr Ali Şîr Nevâî olmuştur. XVI ve XVII. yüzyıl müellifleri de bu edebî dili "Nevâî dili" olarak adlandırmışlardır (Köprülü, 1945, s. 272; Eckmann, 2017, s. 18; Kut, 1997, s. 450). Mesela *Abuşka Lügati*'nin St. Petersburg'daki bir nüshası *el-Lugat alâ lisâni Nevâî* ismini taşımaktadır (Güzeldir, 2002, s. 12).

kuğı (52a/03) ~ *kyuy* (48b/12)

adağ (52a/12-13, 53a/04) ~ *ayağ* (47b/10, 49b/04, 53b/10)

2. Nevâyi Türkçesinde *toprağ* sözcüğü, söz içi /p/ > /f/ değişmesiyle *tofrağ* şeklini almıştır (Ercilasun, 2017, s. 427). *Sıfatü'l-Kıyâmet*'te bu sözcük *toprağ* (47b/02) biçiminde tanıklanmaktadır.

3. Cümleleri bağlayan, kelimeler arasında sıralama yapan veya pekiştirme işlevi gören *tağı* edati, Nevâyi Türkçesinde daha çok *dağı* biçiminde görülür (Hacıeminoğlu, 2015, s. 178; Ercilasun, 2017, s. 427; Eckmann, 2017, s. 41). *Sıfatü'l-Kıyâmet*'teki tüm örnekler *tağı* biçimindedir. Nevâyi Türkçesindeki *dağı* biçimi, *Sıfatü'l-Kıyâmet*'te bulunmamaktadır. Metnin dilini Harezmi Türkçesine yaklaştıran özelliklerden biri de budur:

Barça âdemiler ğurdın çıđđay-lar tağı İsrâfil şürnğa bađđaylar
(48a/10-11)

Kêlsün, benim yazuđđđ kullarım tağı öziniğ yazuđđđ ümmetlerine
şefâ'at kılsun (46b/13-47a/01)

“*Namâznı tağı kıldıđđız mu?*” *tégey* (52a/02) vd.

4. Nevâyi Türkçesinde I. teklik kişi zamirinin ilgi durumu *meniđđ* ve *meni*, I. çokluk kişi zamirinin ilgi durumu da *bizniđđ* ve *bizni* biçimlerindedir (Bodroğliğeti, 2001, s. 128). Harezmi Türkçesi eserlerinde karşımıza çıkan *menim* ve *bizim* biçimleri Nevâyi Türkçesiyle yazılmış eserlerde yok denecek kadar az görülür. *Sıfatü'l-Kıyâmet*'te *meniđđ* ve *meni* biçimi yoktur. I. teklik kişi zamirinin ilgi durumu hep *menim* biçiminde görölmektedir. I. çokluk kişi zamirinin ilgi durumu ise 1 kez *bizniđđ*, 1 kez de *bizim* biçiminde tanıklanmaktadır.

5. Harezmi Türkçesinde III. çokluk kişi için *anlar*, *olar* ve pek nadiren *alar* zamirleri kullanılmıştır (Kalsın, 2004, s. 146). Nevâyi Türkçesinde *olar* ve *anlar* zamirleri istisnai kullanımlar dışında terk edilmiş, *alar* zamiri umumileşmiştir (Eckmann, 1958, s. 124). *Sıfatü'l-Kıyâmet*'te III. çokluk kişi zamiri, üç yerde ve hep *anlar* biçiminde tanıklanmaktadır. *Mu'nü'l-Mürîd*, *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* ve tek yerde geöen *alar* örneği dışında *Nehcü'l-Ferâdis*'te de hep *anlar* zamiri kullanılmıştır (Kalsın, 2004, s. 146; Onur, 2020).

6. Harezmi Türkçesinde olumsuz geniş zaman eki {-mAz} ve {-mAs} biçimlerinde görülür (Ata, 2002, s. 75). Nevâyi Türkçesinde ise

{-mAs} biçimi umumileşmiştir (Eckmann, 2017, s. 122). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te olumsuz geniş zaman eki tüm örneklerde {-mAz} biçimindedir. Ayrıca olumsuz bildirme için de *érmez* sözcüğü kullanılmıştır:

Secde küni érmez, şefâ'at küni turur (47a/13-48a/01)

7. Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde ünlüyle biten fiillerden sonra {-r} geniş zaman ekinin yanında {-(y)Ur} geniş zaman eki de görülmektedir (Ata, 2002, s. 75). Nevâyî Türkçesinde {-(y)Ur} eki arkaik bir unsur olarak nadiren görülür. Eckmann, Şeybânî Han'ın eserlerinde bu ekin sıfat-fiil eki olarak bazen görüldüğünü belirtmiştir (Eckmann, 2017, s. 105). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te {-(y)Ur} eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde olduğu gibi geniş zaman eki olarak tanıklanmaktadır:

Çakır içer, zinâ kıılır, ribâ bik yéyür, harâm yéyür (52b/10)

Yüzleri tolun ay téğ kıomıyur (52b/02-03)

8. Harezmi Türkçesindeki {-mAdIn} zarf-fiil eki Nevâyî Türkçesinde {-mAyIn} biçiminde görülür (Ercilasun, 2017, s. 427). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te ekin {-mAdIn} biçimi tanıklanmaktadır:

Kıavm-ları imâm-nıñ fi'lin bilmedin özige namâzğa uyudılar érse ... (53b/02-03)

9. Nevâyî Türkçesinde manzum metinlerde vezin gereği görülen bazı istisnai kullanımlar dışında Harezmi Türkçesi metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra gelen {-(y)U} zarf-fiil eki terk edilmiş, bunun yerini {-y} zarf-fiil eki almıştır (Eckmann, 2017, s. 107; Ercilasun, 2017, s. 427). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te *té-* fiiline {-(y)U} zarf-fiil ekinin getirildiği çok sayıda örnek vardır:

“Ümmeti Ümmeti!” téyü başın kötergey (47b/02-03), *“Ümmeti ümmeti!” téyü yığlağay* (47b/11), *“Ümmetlerim kıopğay-mu?” téyü turğay* (48a/04), *“Ah d[i]rğa! Bizim aq saqal-larımız kıaqqı kıürmeti üçün za'if-lüğümüzğa hiç kıürmet yok-mu?” téyü yığlağaylar* (49b/05-06), *“Kıullanmğa fermânımnı téğürdinqiz mü?” téyü ayğay* (50b/07-08)

10. Eckmann, Nevâyî Türkçesinde ünsüzle biten fiillerden sonra gelen {-U} zarf-fiil ekine rastlanmadığını ve olumsuz yeterlilik için {-A} / {-y} + *alma-* / *bilme-* terkinin umumileştğini belirtmiştir (Eckmann, 2017, s. 107; Eckmann, 1958, s. 126). Harezmi

Türkçesinde ise olumsuz yeterlilik için *u-* fiilinin olumsuzu veya *-(y)U* + *bilme-* terkihi kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1997, s. 182). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te olumsuz yeterlilik için Harezmi Türkçesi eserlerinde görülen terkip tanıklanmaktadır:

Ṭā'at 'ibâdet kulu bilmedik (54a/10)

11. Nevâyî Türkçesinde *{-mlş}* sıfat-fiil eki, çekimli fiil şekilleri dışında hemen hemen hiç görülmez (Eckmann, 1958, s. 124). Harezmi Türkçesinde ise *{-mlş}* sıfat-fiil eki sıkça kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1997, s. 172). *Sıfatü'l-Kiyâmet*, hacimli bir eser olmamasına rağmen *{-mlş}* sıfat-fiil ekinin çok sayıda örneğini barındırmaktadır. Metnin dili bu yönüyle de Harezmi Türkçesine yaklaşılmaktadır:

Yâ çürümüş tenler, tağılmış kanlar! Ay tozmuş saçlar, kavar sünğekler! (48a/07-08), *Otdın yaratılmış ton* (53a/02), *Allâh te'âlâ-nıñ kahrından yaratılmış na'leyn* (53a/03-04)

12. Harezmi Türkçesi metinlerinde bildirme eki olarak *tur-* fiilinin geniş zaman çekimi *{+turur}* kullanılmaktadır. Bu yapının ekleşmiş biçimleri *{+tUr}* ve *{+dUr}* Harezmi Türkçesinde nadiren görülür (Ata 2002, s. 71-72). Kanaatimizce bu örneklerin çoğu da Nevâyî Türkçesi tesiriyle müstensihler tarafından metinlere dâhil edilmiş olmalıdır. Nevâyî Türkçesinde bu yapı *{+tUr}*, *{+dUr}* ve *{+dIr}* biçiminde ekleşmiştir (Eckmann, 2017, s. 134; Argunşah, 2014, s. 182; Ercilasun, 2017, s. 427; Polat, 2019, s. 159-180). Bu yapının ekleşmemiş *{+turur}* ve *{+durur}* biçimleri Nevâyî Türkçesinde nadirdir ve ekseriyetle vezin gereği şiir dilinde görülür. Şiir dilindeki bu örneklerde de daha çok *{+durur}* biçimi tanıklanmaktadır (Eckmann, 2017, s. 134; Polat, 2019, s. 160). Mensur bir metin olan *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te sadece *{+turur}* biçimi görülmektedir. *{+tUr}*, *{+dUr}*, *{+dIr}* ve *{+durur}* biçimlerinin hiç örneği yoktur:

bu şürmîñ dodakı yeti turur (46b/01), *bu kün 'arâşât saķış küni turur* (47a/01-02), *Yâ Cebrâ'il! Bu kün né kün turur?* (47b/06-07) vd.

13. Clauson, Harezmi Türkçesi metinlerinde “parlamak” anlamında kullanılan *kom-* fiili ile Hakaniye Türkçesindeki “bir şeye karşı arzu, özlem duymak” anlamında kullanılan *kom-* fiili arasında bağlantı olmadığını belirtmiştir (Clauson, 1972, s. 626). Nevâyî Türkçesinde görülmeyen “parlamak” anlamındaki *kom-* fiili, Harezmi Türkçesi eserlerinde *Kıyas-ı Rabgûzî* ve *Nehcü'l-Ferâdis*'te tanıklanmaktadır (Ünlü, 2012, s. 333). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te bu fiil, Harezmi Türkçesi metinlerindeki gibi “parlamak” anlamında

kullanılmıştır. Bu fiilin *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te görüldüğü cümleyle çok benzeyen bir cümle, *Nehcü'l-Ferâdis*'te de karşımıza çıkmaktadır:

*Yüzleri tolun ay tég **komıyur** (Sıfatü'l-Kiyâmet 52b/02-03)*

*Yüzi tolun ay tég **komıyur** (Nehcü'l-Ferâdis 23/6)*

14. *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te “kiyâmet günü, hesap günü” anlamında *saķış küni* tamlamasının kullanıldığı görülmektedir. Nevâî Türkçesinde tesadüf edilmeyen bu tamlama, Hakaniye ve Harezmi Türkçesi dönemlerine ait Kur'an tercümelerinde sık sık tanıklanmaktadır (Küçük, 2019, s. 79; Ünlü, 2012, s. 497). *İbn-i Mühennâ Luğatı*'nde de *saķış küni* tamlaması “hesap günü” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (Battal, 1997, s. 58). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te *saķış küni* tamlaması 2 kez tanıklanmaktadır:

*bu kün 'araşât **saķış küni** turur (47a/01-02), bu kün 'araşât küni turur, hesâb **saķış küni** turur (47a/11-12)*

15. Eski Türkçe, Hakaniye Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde kullanılan *ma / me* kuvvetlendirme edatı, Nevâî Türkçesinde sadece *nême* ve *néceme* sözcüklerinde kalıplaşmış olarak görülür (Hacıeminoğlu, 1997, s. 122; Eckmann, 1958, s. 126). Bu edat, *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te tek örnekte görülmektedir:

*né kim imâm buyurur **qavmı ma** tutar (52b/12)*

16. Eski Türkçe ve Hakaniye Türkçesinde de görülen *taĝa* edatının Harezmi Türkçesi metinlerinde yalın durumdaki isim ve zamirlerle, zamirlerin ilgi durumuyla ve III. teklik kişi iyelik eki almış isimlerle kullanıldığı görülmektedir (Sözer, 2008, s. 72). Memlûk Türkçesi ve Nevâî Türkçesinde bu edatın kullanımı yok denecek kadar azdır (Hacıeminoğlu, 2015, s. 87; Li, 2004, s. 443). Kazan Tatar Türkçesinde *taĝa* edatı, *taba* ve *taban* biçimiyle yaşamakta ve yalnızca yönelme durumuyla kullanılmaktadır (Öner, 2012, s. 732). *Sıfatü'l-Kiyâmet*'te 4 kez tanıklanan *taĝa* edatı; 2 örnekte Harezmi Türkçesi metinlerinde olduğu gibi III. teklik kişi iyelik eki almış bir isimle, 2 örnekte de Kazan Tatar Türkçesindeki kullanımına uygun olarak yönelme durum eki almış bir isimle kullanılmıştır:

*yüzini **yérge taĝa** kılgay (48b/13-49a/01), **Qaçan yüzini yérge taĝa** kılsa (49b/03)*

*Purâķğa münüp **qavmı taĝa** bargay (52a/13), **qavmı taĝa** bargay (53a/05)*

17. *Sıfatı'l-Kiyâmet*'te miktar zarfı olarak “fazla, çok” anlamındaki *bik* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. “Sağlam, kuvvetli, mahfuz” manasındaki *berk* sözcüğüne dayanan bu sözcüğün *bik* biçimiyle “fazla, çok” anlamında miktar zarfı olarak kullanımı Kazan Tatar Türkçesi özelliğidir (Clouston, 1972, s. 325; Öner, 2012, s. 715). Sözcük, *bik* biçimiyle Nevâî Türkçesinde de görülür ancak burada “fazla, çok” anlamında değil “iyi, güzel, doğru; sağlam, güçlü” anlamlarında kullanılmıştır (Ünlü, 2013, s. 142). Sözcüğün *Sıfatı'l-Kiyâmet*'teki kullanımı Kazan Tatar Türkçesindeki kullanımına uygundur:

Çaķır iĉer, zinâ kıılır, ribâ bik yéyür, ĥarâm yéyür (52b/10)

18. *Sıfatı'l-Kiyâmet*'te *Burâķ* sözcüğü *Purâķ* şeklinde görülmektedir. Bu ses değişimi de Kazan Tatar Türkçesinin bir özelliğidir (Öner, 2009, s. 75). Mesela Şihâbüddin Mercânî'nin İdil Bulgarlarından kaldığını düşündüğü ve Tataristan medreselerinde eski zamanlardan beri ders kitabı olarak okutulan *Bedevâm Kitâbi*'nda da sözcüğün *Purâķ* şeklinde kullanıldığı görülür (Şihâbüddin Mercânî, 1897, s. 13; Galiyeva, 2013, s. 2030): *ħulle tonlar kıyerler / Purâķlarġa minerler* (*Bedevâm*, 1906, s. 12).

3. *Sıfatı'l-Kiyâmet*

... (46b/01) üçünĉi nefħa-i vaħdet. Bu Őürmiņĝ dodakı yeti turur. Tégme (02) dodakı-mıņĝ uzunluķı üç miņĝ yıl-lıķ yol turur. Barĉa cā (03) nliĝ-larınıĝ cāni bu Őürmiņĝ iĉinde turur. Bir dodakında ferište- (04) ler cāni turur taķı bir dodakında peyġambarlar cāni turur taķı bir doda (05) ģında ādemiler cāni turur taķı birinde peri-ler cāni bolġay. Andın (06) Őoņĝ Őürm ürgey. Barĉadın burun Muħammed resūlu'llāħ cānin (07) yaratķay. Fermān kélgey Cebrā'il-ge, Mikā'ilge, İsrāfil-ge: “Uĉmaħ- (08) dın ĥulle-ler alıp; yetmiŝ miņĝ ĥulle biri ĥil'at biri biŝāret (09) biri rāħat taķı Purāķ alġıl, dostum Muħammedge barġıl, Purāġın (10) [iltġil.]³ kötürgil. Tācını Mikā'il alsun, na' ley-nini İsrāfil (11) alsun. Barıņĝ dostum Muħammedge, [ravza]⁴dın ĉıķarıņĝ, ĥil'at (12) kıydürgil, benim ģatıma kél-türgil. Men aņġa Őefā'at rüzi (13) kılayın. Naŝ[i]b rüzi kılayın. Kélsün, benim yazuķluġ [ķul]⁵larım (47a/01) taķı öziniņĝ yazuķluġ ümmetleringe Őefā'at kılsun. Bu kün (02) ‘araŝāt saķıŝ küni turur.” Cebrā'il Purāķını minip ĥulle-ni (03) éġniġe alıp yetmiŝ miņĝ ĥulle aġırı bir ĥarir-ĉe bolmaġay. (04) Andın

³ ایتكال şeklinde yazılmıştır.

⁴ ارواضا şeklinde yazılmıştır. Sözcük *arāzī* olarak okunabilir ancak *ravza* bağlama daha uygundur.

⁵ قیل şeklinde yazılmıştır.

kedîni Mikâ'il hil'at tâcin [kêltürgey]⁶. Kızıl yâkütüni yaratmış (05) turur, gevher birle muraşsa' kılınmış turur taqı ança aq mercân- (06) dın turur. Şıfatı bu dünyâdeki mâl tavar altun kümüş (07) barça biringe [oşşamaz.]⁷ Têgme hulle-de yüz miñg kelime bolğay. Bir yanında (08) İsrâ'îl ile Allah taqı bir yanında Allah Rasul Muhammed bitig-lig turur. (09) Cebrâ'il sağında, Mikâ'il solında, İsrâ'îl başında (10) oltur[up]⁸ çakırğaylar: يا مُحَمَّدُ فَمَ بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى (11) Ya'ni "Turğıl yâ Muhammed Teñgri destürni birle! Bu kün 'arasa' (12) t künü turur, hesâb saqış künü turur. Turğıl! Ümmet- (13) leriñge şefa'at kılğıl!" tēgeyler. Kaçan Muhammed Muştafa ümmet (47b/01) sözini eşitdi erse ol sâ'at-de gürni yarılığay. Yüz (02) inge tozan toprak oloturup menğzi tağayyür kılıp "Ümmeti Ümmeti!" (03) tēyü başın kötergey, gürdin çıkğay. Cebrâ'il, Mikâ'il, (04) İsrâ'îl-ni körgey. Kimi sağında kimi solında Purâk tutar, (05) kimi na'leyn tutar. Cebrâ'il, Muştafa-nı kuçup yığlağay, (06) yaş koğay. Peyğambar 'aleyhi's-selâm ayğay: "Yâ Cebrâ'il! Bu kün né kün (07) turur?". Cebrâ'il ayğay: "Yâ Muhammed! Bu kün 'arasa'at künü turur". Peyğambar (08) ayğay: "Yâ Cebrâ'il! Ümmetlerim birle né mu'âmele kıldırğın?" Ayğay: (09) "Yâ dostum Muhammed! Ümmetleriñ birle⁹ henüz gürdin koçmay tururlar." (10) Bu sözni eşitti erse baş açuq ayak yalıñg 'arş altığa (11) barğay. Purâkğa, hulle-ge bakmağay. "Ümmeti ümmeti!" tēyü yığlağay. Teñgri- (12) ge secde kılğay. Yana andın kedîni nidâ kelgey Celil Cabbâr (13) dın: "Ay dostum Muhammed! Başınğ-nı kötergil! Secde künü ermez, (48a/01) şefa'at künü turur. Né tilesenğ ümmetleriñ [üçün]¹⁰ tileñg. Bitrige (02) on, onige yüz, yüzige miñg va' de kıldım." tēgey. Bu sözni (03) eşitip sevingey. Hulle kiygey. Tâc başığa urğay. Purâkını müngey (04) taqı hâzır bolup turğay. "Ümmetlerim koçğay-mu?" tēyü turğay. (05) Anda kedîni Teñgri te'âlâ-dın fermân kelgey İsrâ'îl-ge "Şürñg (06) ürgil!" tēyü. Şürni ürgey. Âvâz kelgey, ayğay: أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (07) ای جعجعی الی ربک راضیة Ayğay: "Yâ çürümüş tenler, ta (08) gılmış kanlar! Ay tozmış saçlar, kavar süngeklər! (09) [Kaytınğ.]¹² gevdeleri[nğiz]ge kiriñg!" tēgey. Şür içindeki cânlar ba (10) rçası kēlip Teñgri fermânı birle gevdeleriñge kirgey. Barça âde (11) miler gürdin çıkğay-lar taqı

⁶ Burada cümlelerin yüklemine yazılmadığı anlaşılmaktadır. Bağlamdan hareketle "kêltürgey" şeklinde tamir ettik.

⁷ Burada cümlelerin yüklemine yazılmadığı anlaşılmaktadır. Bağlamdan hareketle "oşşamaz" şeklinde tamir ettik.

⁸ Burada cümlelerin yüklemine yazılmadığı anlaşılmaktadır.

⁹ Burada cümlelerin yüklemine yazılmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁰ Bu cümlede "üçün" edatının atlandığını tahmin etmekteyiz. Bu nedenle metni tamir ettik.

¹¹ Fecr 27-28

¹² كائى تينك şeklinde yazılmıştır.

İsrâfil şüriŋga baġğaylar (12) قوله تعالى¹³ يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ tēgey. On sekiz (13) miŋg ‘âlem halkı barça bir künde tirilgey-ler. Haberde andaġ kélür bir gürdin bir kişi (48b/01) taķı bir gürdin yeti kişi çıġğay taķı bir gürdin yetmiş kişi çıġğay. (02) Kâfirler, münâfıķlar yalıŋ ħopğay-lar. Bir sâ‘at-de âdemiler Teŋgri ħazratıġa (03) barğaylar. ‘Uryân yalan hiç nerse-leri bolmağay. Peyğamber ‘aleyhi’s-selâm (04) aytur: “Ol kün erkek tiři belğürmegey. [Erkek]¹⁴ erkek-ligin, tiři tiři[ligin] (05) bilmegey. Biri biringe baġmağay. Her kişi öz ħadğusında (06) bolğay. ‘Nefsi nefsi!’ tēgeyler.” قوله تعالى وَتَرَى الْقَائِلِينَ (07) سَكَرًا وَآبِيَهُ وَصَاحِبِيهِ وَبَنِيهِ لِكُلِّ امْرئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ (10) قوله تعالى يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأَبِيهِ وَيُغْنِيهِ (11) Peyğambar aytur: “Yâ ‘Ayışe! Ol (08) kün ér ħatun-dın ħaçğay; oġul atadın, ħarındaġ ħarındaġdın (09) ħaçğay.” وَأَمْرٌ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ (10) قوله تعالى يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأَبِيهِ وَيُغْنِيهِ (11) ħaçan yetmiş yıl tamâm bolsa Teŋgri te‘âlâ kün-ge buyurğay: “Dünyâ (12) ge engil ħuyu! Yüziniġni yerge tutķıl!” Êmdi tórtüncü ħat kökde (13) turur. ħaçan ħıyâmet küni bolsa êkinçi kökdin bu yüzini yerge tapa (49a/01) ħılğay. Her künde yetmiş miŋg ferişte Teŋgri fermâmı birle ħar saça (02) rlar isigligi êksük bolsun tēp andaġ bolmasa tağlar, yıġa (03) çlar barça köyüp kül bolğay érdi. ħaçan yüzini yerge tapa ħılsa (04) ısıġındın yer ħapķara kömir tēg bolğay érdi. Miskin Âdem (05) oġlanları yer kök arasında ten-leri tirlep yililer ħaynap (06) maġzları ħoħrağay ħatrân tēg. Derm[â]nde¹⁷ bolup ħayda barğusun (07) bilmegey-ler. Ança tiri tókülgey yağmur tēg. Kişi-ler bolğay (08) topuġıŋga, kişi-ler bolğay boġazıġa tēg, kişiler bolğay (09) yinçükige tēg, kişi-ler bolğay kimi ġarħ bolğay, êt-leri süŋgü (10) kleri ħudup tirileri päre päre bolğay. Bir otdın yel çıġğay. (11) ħa[lâ]yıkķlar¹⁸ andın ħaçıp ‘araşat yeriġe barğaylar. Teŋgri zebânî- (12) lerge buyurğay, “Tamuġdın çıķıŋı¹⁹, ħalâyık-larını ‘araşat yeriġe iltiŋ!” (13) tēgey. Miŋg miŋg zebânî-ler tēgme tamuġdın çıġğaylar. Tēgme biriniġ eliġinde bir ‘amüd (49b/01) bolğay. Eger taġġa ursalar päre päre bolğay érdi. Tēgme yazuķ- (02) luķlarġa birer ferişte musallaġ ħılğay. Saç-larındın tutup (03) ‘amüdlar birle urup ‘araşat yeriġe kêtürgey-ler. ħuvvatları az, béli (04) bükri, közi körmez, ayakları yörümez, yüzün tüşerler. (05) ħasret birle yıġlařurlar. “Âħ deriġa! Bizim aķ saķal-larımız ħaħķı (06) ħürmeti üçün za‘if-luġımızġa hiç ħürmet yok-mu?” tēyü yıġlağaylar (07) taķı ferişte-lerġa ayğaylar “Bizge mihr řefķat ħılmaz-siz.” Ferişte-ler (08)

¹³ Me‘aric 43

¹⁴ Bu cümlemin başında yer alması gereken “erkek” sözcüġünün atlandıġını tahmin etmekteyiz. Bu nedenle metni tamir ettik.

¹⁵ Hac 2

¹⁶ Abese 34-37

¹⁷ dermendē şeklinde yazılmıştır.

¹⁸ خلق لار şeklinde yazılmıştır.

¹⁹ Nazal ne sesi saġır kef ile gösterilmiştir.

ayğaylar: “Êmdi sizdin necûk uftanalı?” tēgeyler. (09) قوله تعالى إن الله لا يؤمنك بالهاتين الصفتين 20 Ol bî-çäreler bu sözni eşitseler, (10) â[z]ärmende bolup yüzün tüşgeyler. Feryäd kıluپ yığlağaylar tağı (11) ‘araşât yérige barğaylar. Kim mü'min érse ferişte-ler anlarğa ayğa (12) ylar, “Öz köle[ge]ngizge²¹ kéliñg!” tēgeyler. ‘Arş köle[ge]si²² anlarñing köle (13) [gesi]²³ bolğay. قوله تعالى يا أيها الذين آمنوا لا تأخذوا بيعة إلا بالله 24 ‘arş kölegesi (50a/01) peygamberlar yārānları, şahābaları-ğa. Bular zāhidler, ‘aşıq- (02) lar, ‘ākiller kölegesi turur. Beş miñg yıl-lık yolını bir sâ‘at- (03) de barğaylar. ‘Araşât yérige barğaylar. Kişi-ler bolğay bir künde bar (04) ğaylar, kişi-ler bolğay-lar bir ayda barğaylar, kişi-ler bolğay-lar (05) bir yılda barğaylar. أنيئذ يأتى الصاعقون 25 Anıñ bir küni bu kün-niñg (06) ellig miñg yılınça bolğay. قوله تعالى كأن مقدارهم يومئذ حصباء 26 Ferişte-ler süргеyler ‘araşât yérige, zebāniler ayğaylar: (08) “Ay miskin kullar! Ol dünyada zulm-din kaçıp yana bir yerge barur (09) érdiñgiz. Êmdi [qayda]²⁷ barur-siz?” Teñgri te‘āla aytur: يقول الإنسان أيئذ يأتى الصاعقون 28 Ayğaylar (11) “Qayda baralı? Sıgımur yer yok!” tēp. Niyāz kılgay “Hiç fāyide (12) kılmağay” tēp. Beytü'l-Muqaddes-ğa barğaylar. Nevħa, feryäd kılgaylar. Teñgri- (13) din nidā kélgey “Ay kullarım! Zā‘if-lik birle yöridiñgiz” tēyü. Hiṭāb kélgey: (50b/01) “Saķış bériñgiz!” وعرضوا على ربك صفا 29 قوله (02) andın soñg halāyık-lar şaf şaf turup ħesāb bergey- (03) ler قوله تعالى ولقد جئتمونا فرادى كما خلقناكم أول مرة 30 قوله تعالى (04) Barçadın burun peygamberlar turğay يومئذ يجمع تعالى قوله تعالى (05) Teñgri te‘āla ayğay, “Ay (06) peygamberlarım! Mürsellerim! Sizni dünyāge iddim halāyıklar (07) birle. Qanı né kıldıñgız? Kullarımğa fermānımnı tégürdiñgiz mü?” tēyü (08) ayğay. Peyğamberlar başı aşāķ barğay. Hiç cevāb bérür bolmağay (09) kırık yılğa tēgi. Kırık yıl tamām bolsa başların qaldurup ayğaylar: (10) “İlāhenā ve seyyidünā! Sen yahşırāķ bilür-sin. Bizleri ıda bérdiñg³², biz tégürd (11) ik kullarınğa, taķşir kılmadıķ.” tēgeyler. Teñgri ayğay: (12) “Qanı ol kullarım?

²⁰ Ahzab 53

²¹ كولاكي كولاكي şeklinde yazılmıştır.

²² كولاكي كولاكي şeklinde yazılmıştır.

²³ كولاكي كولاكي şeklinde yazılmıştır.

²⁴ Hadis

²⁵ Dua (Onlardan Allah'a sızgırız)

²⁶ Me'aric 4

²⁷ Burada “qayda” sözcüğü yazılmamıştır. Bu soruya cevaben “qayda baralı?” sorusu sorulduğu için metni bu şekilde tamir ettik.

²⁸ Kıyame 10-12

²⁹ Kehf 48

³⁰ En'am 94

³¹ Maide 109

³² Nazal ne sesi sağır kef ile gösterilmiştir.

Kéltürüñg! Né üçün kâfir boldılar, münâfık (13) boldılar?” Barça peygâmbarlar ümmetlerin Teñgri te‘âlâ hazratıǵa (51a/01) kéltürgeyler. Nüh kavmını evvel kéltürgey. Teñgri te‘âlâ sorgay, (02) “Yâ Nüh! Né üçün kâfir kıldıñg menim fermânım hüccet-lerim körmiş (03) érke[n]³³?” tégey. Yana ayǵay: “İlähenâ! Sen yaǵsıraǵ bilür-sin. Nüh (04) bizge ef‘âlîni bildürmedi, aytmadı. Uçmaǵ tamuǵ yolların (05) körgüzmedi.” Nüh ayǵay: “Mañǵa miñg yıl ‘ömr bérding taǵı éki (06) yaşımın peygâmbarlık bérding. Miñg-din éki éksük yıl bular (07) ğa imân da‘vet kıldım, inanmadılar. Az kişi imân kéltür (08) diler.” Teñgri te‘âlâ aytur: “Yâ Nüh! Tanuǵ kéltürgil bular menim (09) häcet-lerim éşitmediler téyü.” Nüh ayǵay: “İlähi! Tanuǵlarım Muḥammed (10) ümmet-leri turur.” Allâh te‘âlâ aydı: “Yâ Muḥammed ümmet-leri! Ne aytur-siz?” (11) Ayǵaylar: “Tanuǵ mu siz?” Tégey: “Nüh bularǵa seniñg fermânıñg-nı téǵü (12) rdı. Bular imân kéltürmediler. Meger az kişi imân kéltürdiler.” (13) Tégey: “Muḥammed Mustafâ-ǵa Qurân ıda bérding³⁴. Anıñg içinde biz oĸuduk. Nüh (51b/01) kavmı inanmadı.” Allâh te‘âlâ ayǵay: “Ol âyet-ni oĸuñg-lar!” (02) Bular éşitsünler.” *قوله تعالى وَفَلْنَا حِمْلًا فِيهَا مِنْ كُلِّ* (03) *مَعَةٍ إِلَّا قَلِيلٌ (04) زُوجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَ وَمَا آمَنَ*³⁵ Kaçan kâfirler bu âyet-ni éşitip başların aşak (05) kılǵaylar; öz sözleri, öz işleridin pişmân yegeyler. Karâr (06) kılǵaylar. Nüh-ǵa ayǵaylar: “Biz azduk.” *نَحْنُ مَخْرُومُونَ (07) قوله تعالى إنا لضالون نبل*³⁶ Ferište-lerge buyurur: *سقم النار*³⁷ Ferište-ler (08) bularnı sürüp tamuǵǵa iltgeyler. Mengü kaǵaylar. *أَبَدًا (09) خَالِدِينَ فِيهَا*³⁸ Barça peygâmbarlar kavmı soruşkaylar. Ol kimge boldı, aña (10) kıldılar. Ol kim kâfirlerini tamuǵǵa iltgeyler. Peygâmbarları mü‘min- (11) lerni uçmaǵ-ǵa yibergey. Andın kedın dânişmendlerǵa “Şaf (12) turuñg!” tégey, “Hesâb béring!”³⁹ tégey. Hıṭâb kélgey Celil Cabbâ (13) rdın, “Yâ dânişmendler! Qanı menim kelâmım-nı oĸuǵan? Né kıldıñgız? (52a/01) Häcetlerimni kullarımǵa téǵürdiñgiz mü?” tégey. “Emr-i ma‘rûf (02) nehy-i münker kıldıñgız mu?” buyurǵay. “Namâznı taǵı kıldıñgız mu?” tégey. (03) Bu sözni éşitip başların kuğı salǵaylar kırk yılǵa téǵ. (04) Kırk yıl tamâm bolsa başların kaldurup ayǵaylar, “İlähi sen yaǵsıraǵ (05) bilür-sin. Bularǵa biz hiç taǵsır kılmaduǵ. Rûze, namâz, fiṭr, şadaqa, (06) zek[â]t, Hac, cenâbet, emr-i ma‘rûf, nehy-i münker ne-kim bar érse bularǵa (07) aytur érdik.” tégeyler. Ammâ dânişmendler éki türlü bolur. Biri (08) nâcür biri mecür bolur tedi.

³³ ايركاي şeklinde yazılmıştır.

³⁴ Nazal ne sesi sağır kef ile gösterilmiştir.

³⁵ Hud 40

³⁶ Kalem 26-27

³⁷ “Onları ateşe ver!” anlamında Arapça ibare.

³⁸ Cin 23

³⁹ Nazal ne sesi sağır kef ile gösterilmiştir.

Mecûr ol bolur kim kavmını buyu (09) rur, andan özi artuq ‘amel kılur. Namâz, tâ‘at kılsa ihlâş (10) birle kılurlar. Kavmı imâmın hoşnûd bolsa imâm kavmının (11) hoşnûd bolsa Teŋri te‘âlâ anlarğa âzâdlik bergey. Kıyâmet (12) küni hil‘at tâcın başlarğa koyup kerâmet yolunu ada (13) kığa kıygey. Purâkğa münüp kavmı tapa barğay. Özge kavimler [a]nı körüp (52b/01) ayğaylar, “Kaşki bizniŋ imâm[ım]ız bolsa!” tēju. İmâm taqı öz kav (02) ımlarğa barğay. Dânişmend kavmlarını kergey. Yüzleri tolun (03) ay tég komıyur. Berâtın sağ élige tutup aytur (04) بشیر لکم به بنت tēju. Ya‘ni “Bêrürmên sizlerge uçmağ bişâreti.” Kavmları (05) imâmnerige du‘â kılğaylar. İmâm berekâtında barça uçmağğa kirge (06) yler şâdlık birle. جَنَّتْ عَنْ تَجْرِي مَنْ تَحْتَهَا (07) قوله تعالى إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّتْ عَنْ تَجْرِي مَنْ تَحْتَهَا (07) وَرَضُوا عَنْهُ (08) الأَنْهَارِ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ (08) Allâh te‘âlâ aytur, “Ol mendin hoşnûd, kavmı andın (09) hoşnûd turur” tédi. Ammâ nâcür ol bolur, günâh-ı keb[î]re kılur (10) bolur. Çaçır içer, zinâ kılur, ribâ bik yeyür, harâm yeyür. Ol hâl (11) birle imâmet kılur, yaman-ıkdın ötrü kerâhiyyet birle iktidâ (12) kılıp namâz kılurlar. Né kim imâm buyurur kavmı ma tutar; özi (13) ‘amel kılmaz, sünnet dér. Teŋri te‘âlâ [berâtın]⁴² bergey, tamuğluk (53a/01) berâtın bergey. Nâcür ol bolur, berâtın sol élinge bergeyler. (02) Otdın yaratılmış ton éginge kıygey. Tâc başğa urğay-lar. (03) Kaçrândın tik-ilmiş ton éginge kıygey. Allâh te‘âlâ-nıŋ kaırındın (04) yaratılmış na‘leyn adakığa kıygey. Ol kara tikenni éligige alğay. Meŋgz[i]⁴³ (05) tağayür bolup taqı özige melâmet kılıp kavmı tapa barğay. Né kim kavmı (06) anı korse taqılıp çıkğaylar. “Bu bizdin bolmasun!” tęp du‘â zârî (07) kılğaylar. Bu hâl birle kavmığa ayğay: بُشِّرْكُمْ النَّارَ⁴⁴ tēju. Kavmı (08) anı körüp birbiringe la‘net kılğaylar. يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ (09) قوله تعالى يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضًا⁴⁵ Ferište-ler kélip ol (10) imâm-ları kavmı birle tamuğğa iltgeyler. Kavmları aytur (11) lar: “Biz uyumış érdik. Né buyursa tutar érdik.” Allâh te‘âlâ (12) bu kavmlarğa ayğay, “Siz bu imâm-ı ‘âşi-niŋ ‘amelin tutar (13) érdiŋiz. Anğa uyup namâz kılur érdiŋiz. Velî kerâhiyyet birle kılğan (53b/01) namâzıŋız қабул érmez. Êmdi tamuğğa giriftâr bolğay (02) siz!” tęp ayğay. Kavm-ları imâm-niŋ fi‘lin bilmedin özige (03) namâzğa uyudılar érse kavmları Teŋri te‘âlâ fağlı birle uçma (04) hğa barğaylar. İmâm-ları tamuğğa barğay. Andın keğin Muħammed (05) ümmeti şaf şaf turğaylar. Haberde andağ kélür, barça şaf yüz (06) yigirmi bolğay. Seksen şaf

⁴⁰ Meryem 96

⁴¹ Beyyine 8

⁴² كَيْفَ بَرِيرَاتَيْنِ şeklinde yazılmıştır.

⁴³ منكر şeklinde yazılmıştır.

⁴⁴ Onlara cehennem ateşini müjdeleyin.

⁴⁵ Ankebut 25

Muhammed ümmet-leri, kırık şaf özge ümmet- (07) ler bolğay. Kâfirlerin yazuk-luların ferişte-ler tutup tamuğğa (08) iltgey-ler. Şaf uzunluğu beş miñg yıl-lık yol bolğay. (09) يُعْرِفُ الْمُجْرِمُونَ بِسَيِّئِهِمْ فَيُرْخَذُ قَوْلُهُ تَعَالَى 46 بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ Kimin bürünçeklerin[đin] sü[y]rep kimin ayakından süyrep tamuğğa (11) atkaylar. Anda ferişte-ler şaf bolğaylar, hameletü'l-'arş térler. Ammâ (12) bularmıñg ara sekiz ferişte bar turur. Her biriniñg uluğ-lık sekiz (13) yüz yıl-lık yol bolur. Bular şaf bolğaylar. Teñgri te'âlâ bularmı (54a/01) taķı 'araşat'47 قَوْلُهُ تَعَالَى 48 عَرْشِ رَبِّكَ فَرَقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَّ Anda kedin Teñgri te'âlâ buyurğay, pādşâh-larmı şaf kılğa (03) ylar. Ferişte-ler bularmı şaf kılğay. Nidâ kélgey: "Men ol dünyâda (04) sizlerge baylık taķı pādşâh-lık bérdim. Barça [h]alâyıqlar üze erkilik (05) kıldım. Ba'zı-ğa 'izzet ta'z[i]m kılur érđiñgiz, ba'zıga (06) [h]or kılıp közge ilmez érđiñgiz. Mañga né tá'at kıldıñgiz?" Bu söz (07) ni eşitip pādşâh-lar başların yerge salgaylar, kırık yıl-ğa tégi (08) turğaylar. Kırık yıl tamâm bolsa başların köterip ayğaylar: (09) "İlâhi! Sen yahşırak bilür-sin. Biz dünyâda mâl memleket birle meşgûl (10) bolduk. Tá'at 'ibâdet kılıu bilmedik. Takşir kılduk." Teñgri (11) te'âlâ ayğay: "Pādşâh-lar siz Süleymân-dın mu uluğ érđiñgiz? (12) Maşrıkdın mağrıbgâ tégi div, perî, ins, cin, vu[h]uş ve tıyür (13) cümle aña fermân-berdâr [ér]diler. Andağ érken mañga 'âşî bolmadı. Siz ne üçün (54b/01) 'âşî bolduñgiz?" Bularmı tamuğğa sürgeyler. Andın keğin kâzi-(02) larmı, şerî'at eýelerinin ...

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Harezmi Türkçesinin Türk dili tarihinde hususi bir yeri olduğunu tespit eden ilk Türkolog, 1928 yılında yayımlanan makalesinde bu dönemi Oğuz-Kıpçak Devri olarak nitelendiren Samoyloviç olmuştur. (Samoyloviç, 1941). Bununla beraber Harezmi Türkçesi ismi, belirli bir Türk edebî diline işaret etmek için ilk olarak Ali Şîr Nevâyî tarafından kullanılmıştır. Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı şairler tezkiresinde Mevlânâ Hüseyin-i Hârezmi'nin *Kaside-i Bürde*'ye "Hârizmiçe Türkî Tili" ile şerh yazdığını bildirmiştir (Ata, 2002, s. 13). *Keşfü'l-Hüdâ* adlı bu şerhin Mustafa Koç tarafından tespit edilen Süleymaniye nüshasının sunduğu filolojik veriler, metnin dilinin Harezmi Türkçesine çok yakın olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Dağıştanhoğlu, 2018, s. 339-432). Kanaatimizce bu nüshanın ortaya çıkmasıyla beraber Nevâyî'nin Timürlülerin edebî dilinden farklı bir edebî dile işaret etmek için kullandığı "Hârizmiçe Türkî Tili" ifadesi çok daha sarıh bir hâle gelmiştir. Bizzat Nevâyî tarafından kullanılmış

46 Rahman 41

47 Bu cümlenin sonunda eksiklik olduğu anlaşılmaktadır.

48 Hakka 17

olan bu ifadeye rağmen Köprülü, Benzing ve Brockelmann gibi Türkologlar Türk dili içerisinde Harezmi Türkçesine hususi bir mevki tayin etmemişler ve bu tutumları nedeniyle Eckmann tarafından tenkit edilmişlerdir (Eckmann, 1988b, s. 185). Köprülü, XIII-XIV. yüzyıl Doğu Türk edebiyatı mahsullerini topyekûn “İlk Çağatay Devri” başlığı altında değerlendirmiştir (Köprülü, 1945, s. 275). Ne var ki Köprülü’nün teorisi, filolojik verilerden ziyade bu dönemin edebiyat ve kültür tarihi açısından mütalaa edilerek bir geçiş ve hazırlık dönemi olarak kabul edilmesi gerektiği fikri üzerine inşa edilmiştir (Köprülü, 1945, s. 285-286). Köprülü’ye göre bu dönem eserlerinin dilleri arasında bazen küçük bazen de oldukça büyük farklar görülmesi; bu dönemde farklı edebî ve siyasi merkezler bulunması, şairlerin ve muharrirlerin şiveleri birbirinden farklı etnik gruplara ve coğrafyalara mensup olmaları, bazı eserlerin geniş halk kitleleri için bazıların da Acem kültürüne bağlı yüksek muhitler için yazılmış olmaları ve müelliflerin kültür seviyeleri arasında farklar bulunması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Ona göre Samoyloviç’in Oğuz-Kıpçak Dönemi adını verdiği Harezmi Türkçesi Dönemi, tesadüfen ele geçmiş birkaç mahdut dil yadigârının filolojik tahlili üzerine kurulmuş bir faraziye (Köprülü, 1945, s. 275). Tabii bu dönem eserlerinin uzun zaman boyunca mahdut sayıda kalması, bazı eserlerin kütüphanelerde keşfedilmeden beklemesinden ve varlığı bilinen bazı eserlerin de dikkatlice tetkik edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Köprülü mezkûr teorisini ortaya koyduktan sonra bir vaaz metni, üç farklı *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesi, bir *Kur’ân* tercümesi,⁴⁹ bir fal kitabı, bir *Tansuknâme-i İlhâni* tercümesi ve bu çalışmayla beraber *Sıfatü'l-Kıyâmet* risalesi bu dönem eserleri arasında dâhil edilmiştir (Uğurlu, 1986; Nadjib, 1960; Yaman, 2016; Fazılov, 1989; Şimşek, 2019; Onur, 2020; Kurtulmuş, 2020).

Bugün gelinen noktada Harezmi Türkçesi Dönemi, Türk dilinin tarihî dönemlerinden biri olarak kabul görmüş durumdadır. Harezmi coğrafyasında inkişaf eden Türk edebî dili, Çingiz Han’ın Harezmi coğrafyasını fethi ve burayı en büyük oğlu Coçi’ye vermesiyle beraber

⁴⁹ Müstakil tercüme gibi tanıtılan Meşhed Âstân-i Kuds-i Rezevî Kütüphanesinde 1007 ve 2229 arşiv numaralarıyla kayıtlı diğer iki Kur’ân tercümesi, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii Bölümü 2 numarada bulunan Kur’ân tercümesinin birer nüshasıdır. İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde 73 arşiv numarasıyla kayıtlı bulunan ve Hakaniye Türkçesi özellikleri gösteren Kur’ân tercümesinin, metnin diğer kısımlarından farklı dil özellikleri gösteren 35v-55v varakları arasındaki kısmı da aynı Kur’ân tercümesinin bir başka nüshasıdır. Hakaniye Türkçesinin grameri veya sözlüğü hazırlanırken *TIEM* 73 olarak tanınan bu kıymetli dil yadigârının mezkûr kısmı kullanılmamalıdır.

Coçi ulusuna miras kalmıştır (Togan, 1981, s. 62; Caferoğlu, 2000, s. 105; Barthold, 2017, s. 137). Çingizli fetihlerinden sonra yine bizzat Çingiz Han tarafından Coçi ulusuna bırakılan İdil boyunca Batu-Sarayı ve Berke-Sarayı gibi iki mühim ve zengin şehir kurulmuş ve Coçi ulusuna ait olan Harezmi Coğrafyası da bu merkezlerden yönetilmiştir (Caferoğlu, 2000, s. 105, 151; Barthold, 2017, s. 137). Berke-Sarayı, Coçi ulusunun başkenti olduktan sonra hızla İslamiyetin yeni bir inkişaf merkezi hâline gelmiştir (Caferoğlu, 2000, s. 153 - 154). Önceden beri çeşitli ilimlere kaynak olan Harezmi coğrafyasındaki kalabalık ulema kadrosu, kendilerine istihdam fırsatı sunan bu yeni İslam başkentine akın etmişler ve bu akınlar neticesinde Harezmi'de inkişaf eden Türk edebî dili de İdil boyuna taşınmıştır (Caferoğlu, 2000, s. 154; Ata, 2002, s. 13). Bu nedenledir ki mezkûr coğrafyadaki medreselerde ders kitabı olarak da okutulmuş olan *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıssa-ı Rabgûzî* ve *Sirâcü'l-Kulûb* gibi Harezmi Türkçesi eserlerinin esas yayılım ve tesir alanı İdil boyu olmuştur (Çetin, 2006, s. 4; Galiyeva, 2013, s. 2030).

Harezmi Türkçesi dönemiyle ilgili olarak Türkologların kahir ekseriyeti tarafından kabul edilen görüşlerden biri de bu dönemin Hakaniye Türkçesi ile Nevâyî Türkçesi arasında bir geçiş devresi teşkil ettiği görüşüdür (Hacieminoğlu, 1997, s. I; Eckmann, 1988b, s. 184; Ata, 2002, s. 14; Sağol-Yüksekkaya, 2013, s. 164; Ünlü, 2012, s. 2; Berbercan, 2015, s. 4 vd.). Bu görüşe göre XIII-XIV. yüzyıllar arasında var olan Harezmi Türkçesi, XV. yüzyıldan sonra yerini Nevâyî Türkçesine bırakarak tarih sahnesinden çekilmiştir (Eckmann, 1988a, s. 225; Sağol-Yüksekkaya, 2013, s. 164). Elbette ki Nevâyî'nin Türkistan coğrafyasında muazzam bir tesir bırakarak edebî dili bizzat kendi kalemıyla standartlaştırdığı su götürmez bir gerçektir. Bununla beraber Nevâyî'nin kalemıyla standartlaşan bu edebî dilin Eckmann'ın iddia ettiği gibi Harezmi Türkçesinden geliştiği ve Harezmi Türkçesinin Hakaniye Türkçesi ile Nevâyî Türkçesi arasında bir geçiş dili olduğu düşüncesi bize göre dil tarihimizdeki bazı meseleleri aydınlatmakta yetersiz kalmaktadır. Harezmi Türkçesi olarak adlandırılan edebî dilin bir geçiş dili olduğu ve yerini Nevâyî Türkçesine bıraktığına dair teorinin izah edemediği birtakım sorular hâlen cevap beklemektedir:

1. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II* adlı eserinde “Müşterek Orta-Asya şivesinin Batı-Türkistan şiveleri” başlığı altında Harezmi ili şivesine de yer vermiş; *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'niül-Mürîd*, *Muhabbetnâme*, *Mukaddimetü'l-Edeb* ve Muhammed bin Kays'ın *Tıbyânü'l-Lâğatı't-Türki alâ Lisânü'l-Kanglı* adlı sözlüğünü bu şiveye ait olarak göstermiştir. Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf* u ve *Revnâkü'l-İslâm*'ı ise “yazılış yerleri bilinmeyen bazı Batı-Türkistan Türkçe kaynakları” olarak tavsif etmiştir. Aynı eserde “Çağatay Türkçesi, gelişmesi ve

karakteri” bölümünün de bulunması, Caferoğlu'nun *Revnâkü'l-İslâm*'ı Nevâyî Türkçesiyle yazılmış eserlere dâhil etmediğini göstermektedir (Caferoğlu, 2000, s. 135-143, 195-229). *Revnâkü'l-İslâm*, Vefâyî adlı bir şair tarafından H 869 (M 1464-65) yılında yazılmıştır (Aghatabai, 2012, s. 131, 141). Bu tarihten hemen bir yıl sonra H 870 (M 1465-66) yılında Nevâyî'nin de ilk eseri yazıya geçirilmiştir (Kaya, 2007, s. 49). *Revnâkü'l-İslâm*'ın eldeki nüshaları geç dönemlerde yazıya geçirilmiş ve muhtemelen de tahrif edilmiş nüshalardır. Halk arasında meşhur olmuş manzum eserlerin sık sık aynı akbete uğradıkları malumdur. Mesela Hüsâm Kâtib'in *Cümcümenâme*'sinin ve Ali'nin *Kıssa-i Yâsuf*'unun eldeki nüshaları da birtakım arkaik özellikler göstermelerine rağmen büyük oranda tahrif edilmiş nüshalardır. *Revnâkü'l-İslâm*'ın XIX ve XX. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarında da Harezmi Türkçesi eserlerinde karşımıza çıkan birtakım dil özellikleri mahfuz kalmıştır. Mesela Eski Türkçe söz içi ve söz sonu /d/ sesinden gelişen /d/ sesi, ünlüyle biten fiillerden sonra gelen {-y)Ur} geniş zaman eki, ünsüzle biten fiillerden sonra {-U} ve ünlüyle biten fiillerden sonra {-y)U} zarf-fiil ekleri, {-mAdın} zarf-fiil eki, {-GInçA} zarf-fiil eki, III. teklik kişi zamiri olarak *anlar* kullanımı ve {-mİş} sıfat-fiil ekinin yaygın kullanımı gibi özellikler metnin dilini Harezmi Türkçesine yaklaştırmaktadır (Aghatabai, 2012). Elbette ki elde yalnızca geç dönemde istinsah edilmiş ve tahrif edilmiş nüshaları olan bu eseri, sahih bir nüshası ortaya çıkmadan Harezmi Türkçesi eserlerinden saymak mümkün değildir. Bununla beraber XIX ve XX. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarında dahi Harezmi Türkçesinin bazı özellikleri mahfuz kalmış olan bu eserin Nevâyî Türkçesiyle yazıldığını söylemek de mümkün değildir. Şayet Harezmi Türkçesi XV. yüzyıldan sonra yerini Nevâyî Türkçesine bırakarak tarih sahnesinden çekilmişse Nevâyî'nin ilk eseriyle neredeyse aynı zamanda yazılan *Revnâkü'l-İslâm* nasıl ortaya çıkmıştır? Harezmi Türkçesi Dönemini bir geçiş devresi olarak telakki eden teori, bu soruya cevap verme noktasında yetersiz kalmaktadır.

2. Janos Eckmann, *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın 1. cildinde yer alan *Das Chwarezmtürkische* adlı makalesinde *Miftâhü'l-Adl*'i Harezmi Türkçesi eserleri arasında göstermiş ve dönemin gramer özelliklerini verirken bu eserden de faydalanmıştır (Eckmann, 1959, s. 116). Abdürâûf Fitrat da dil özelliklerinden hareketle bu eseri Rabgûzî'den sonra Timür'den önce yazılmış bir eser olarak değerlendirmiştir (Abdürâûf Fitrat, 1928, s. 78). *Miftâhü'l-Adl* üzerine Kazım Köktekin'in danışmanlığında yüksek lisans tezi hazırlayan Abdülbaki Çetin de bu eseri Harezmi Türkçesi metinleri arasında göstermiştir (Çetin, 1988). Eserin müellifini bilmeyen tüm bu araştırmacılar tarafından dil özelliklerinden hareketle Harezmi Türkçesiyle yazılmış bir eser olarak tavsif edilen *Miftâhü'l-Adl*, M

1508-1510 yılları arasında Pâdişâh Hoca tarafından yazılmış ve Şeybânî Han'ın oğlu Timür Bek'e ithaf edilmiştir (Seyhan, 2012, s. 24). Harezmi Türkçesi ve Nevâyî Türkçesiyle ilgili çok sayıda mühim çalışma yapmış hatta bu Türk edebî dillerinin ayırt edici özelliklerini belirlemiş olan Eckmann, niçin XVI. yüzyılda yazılmış bir eseri Harezmi Türkçesi eserleri arasında değerlendirmiştir? Bu sorunun cevabı *Miftâhü'l-Adl*'in dil özelliklerinde yatmaktadır. Gerçekten de *Miftâhü'l-Adl*, dil özellikleri bakımından Nevâyî Türkçesinden çok Harezmi Türkçesine yaklaşan bir metindir. Şu noktaya da ayrıca dikkat çekmek isteriz ki *Miftâhü'l-Adl*'in Erzurum nüshasında görülen Harezmi Türkçesi özellikleri Türkistan nüshalarına nazaran çok daha belirgindir ve bu nüsha, M 1618-19 yılında El-Kazanî Uraz Muhammed İbn-i Molla Mamış İbn-i Çermiş tarafından kuvvetle muhtemel Kazan'da istinsah edilmiştir (Çetin, 1998, s. 7). Görüldüğü üzere *Miftâhü'l-Adl* dil tarihimizin karanlıkta kalmış bazı noktalarına ışık tutabilecek son derece mühim bir metindir. Eckmann'ın Harezmi Türkçesini XIII-XIV. yüzyıllar arasına sıkıştıran ve bir geçiş devresi olarak tanımlayan teorisi, XVI. yüzyılda yazılmış olan ve bizzat kendisi tarafından Harezmi Türkçesi eserleri arasında değerlendirilen bu eserin nasıl ortaya çıktığını izah etme noktasında da yetersiz kalmaktadır.

3. Yukarıda da değindiğimiz gibi Berke-Sarayı Coçi ulusunun başkenti olduktan sonra Harezmi coğrafyasındaki kalabalık ulema kadrosu bu yeni başkente akın etmiş ve Harezmi'de inkişaf etmiş olan edebî dil buraya da taşınmıştır. Tabii Harezmi Türkçesi; halkı esasen Kıpçak olan ve konuşulan dile dair malumatı *Kodeks Kumanikus*'ta bulduğumuz bu coğrafyaya ulema sınıfı ve sufler vasıtasıyla bir edebî dil olarak taşınmış, zamanla yerli Kıpçaklar tarafından da yazı dili olarak kabul edilmiştir. Mesela Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inin müstensihî Berke Fakih, metnin sonuna kendi yazdığı 66 beyitlik bir manzumeyi ilave etmiştir (Doğan, 2014, s. 14-20). Bu manzumede bizzat kendisi tarafından verilen malumattan Berke Fakih'in kâfirlerle karşı gaza etmek için Emir Altın Boğa Beg'in maiyetinde İskenderiye'ye gelen bir Kıpçak Türkü olduğu anlaşılmaktadır (Köprülü, 1980, s. 315). Berke Fakih'in geldiği yer muhtemelen Kıpçak nüfuslu Altınordu merkezidir. Ekseriyle Kıpçakça olarak değerlendirilen bu manzume, Harezmi Türkçesiyle yazılmıştır. Zira metinde Eski Türkçenin söz içi ve söz sonu /d/ sesinden gelişen /d/ sesini barındıran sözcükler, üç noktalı fe harfi, *ma ~ me* kuvvetlendirme edatı ve {-GII} sıfat-fiil eki gibi karakteristik Harezmi Türkçesi özellikleri tanıklanmaktadır (Ata, 2002, s. 53-54, 88; İnan, 1953, s. 65). Kıpçak Türkü Berke Fakih'in M 1383 yılında yazdığı bu manzumenin Harezmi Türkçesiyle yazılmış olması, Harezmi Türkçesinin Kıpçak nüfuslu Altınordu merkezinde henüz XIV.

yüzyılda dahi edebî dil olarak kabul edilmiş olduğunu çok açık biçimde ortaya koymaktadır ve Harezmi Türkçesinin İdil boyundaki bu kuvvetli tesirinin XV. yüzyılda birdenbire ortadan kalktığını düşünmek pek makul görünmemektedir. Mevzubahis dönemlerde bir lehçenin edebî dil olarak standartlaşması, esasen medrese eğitimiyle kullanılması ve bazı prestijli eserlerin defalarca istinsah edilerek yayılması suretiyle gerçekleşmektedir. Eser verecek olan müellifler, ekseriyetle bir medresede eğitim almak ve nasıl yazacaklarını burada öğrenmek durumundadırlar. Bir diğer yandan defalarca istinsah edilerek yayılmış prestijli eserler de müelliflere nasıl yazmaları gerektiği noktasında rehberlik ederek edebî dilin belirli oranda standartlaşmasını sağlar. Nevâ'î'nin eserlerinin Türkistan'da edebî dili standartlaştırması bu durumun bir örneğidir. Türkistan'da Hanlıklar Dönemi'nde; XIX-XX. yüzyıllarda dahi müellifler Nevâ'î gibi yazmaya çalışmış, onun kaleminde standartlaşan edebî dili yer yer birtakım mahallî unsurları da dâhil ederek muhafaza etmişlerdir (Eckmann, 1964). İdil boyunda da benzer biçimde *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kısa-ı Rabgûzî*, *Sirâcü'l-Kulûb* gibi prestijli eserler tesirli olmuşlar, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuşlar ve defalarca istinsah edilerek bu coğrafyada yayılmışlardır. Altınordu Devleti, XIV. yüzyılın sonlarında Emir Timür'ün akınlarıyla çözülmeye başlamış ve yerini küçük hanlıklara bırakmıştır (Kurat, 1954, s. 227). İşte Çingiz Han tarafından Coçi ulusuna verilen Harezmi'de inkişaf eden Harezmi Türkçesi, önce Coçi ulusunun başkenti Saray'a, buradan da Altınordu Devleti'nin mirasçısı olan Kazan Hanlığı'na taşınmıştır. XVI. yüzyılın ortalarında Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildikten sonra da müelliflerce Türkî olarak adlandırılan edebî dilde Türkçe eserler verilmeye devam edilmiştir (Şahin, 1999, s. 354). İdil boyunda Nevâ'î sonrasında yazılan bu eserler, Türk dili tarihinde ekseriyetle ihmal edilmiştir. Bu noktada fikir belirten az sayıdaki Türkologdan biri E. Nadjib olmuştur. Nadjib; XIV. yüzyıla gelindiğinde hem Altınordu hem de Mısır'da kullanılan y-grubu olarak tanımladığı edebî dilin ortaya çıktığını ve d-grubunun daha arkaik olan edebî dilinin de bu yeni edebî dille beraber kullanılmaya devam ettiğini belirtmiştir. Nadjib, d-grubunun arkaik edebî dilinin aşağı İdil boyu ve Harezmi'nin Oğuz-Kıpçak edebî dili olduğunu da belirtmiştir ki bu Harezmi Türkçesinden başka bir şey değildir. Nadjib, XV. yüzyıldan sonra bu edebî dilin İdil boyundan başka bir yere yayılmadığını, Türkistan'da yerini y-lehçesine bırakarak İdil boyunda XX. yüzyılın başlarına kadar bazı mistik içerikli eserlerin yazıldığı edebî dil olarak varlığını devam ettirdiğini belirtmiştir (Nadjib, 1989, s. 81-82). Türkiye Türkolojisinde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bu meseleye değinen tek Türkolog Erdal Şahin olmuştur. Şahin; Tatar edebî dilinde, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Altınordu-Harezmi edebî dili kaynaklı unsurlar

kullanıldığını belirtmiştir (Şahin, 1999, s. 357). Elbette ki XVI. yüzyılda Rus işgaline uğrayan Tataristan coğrafyasında merkezî bir siyasi otorite bulunmadığından tek bir standart edebî dilin gelişmesi uzun süre mümkün olmamıştır (Barutçu-Özönder, 2017, s. 11). Bu coğrafyada, Şahin'in de belirttiği gibi uzun süre Harezmi Türkçesinin tesiri devam etmiş gibi görünmektedir. Nevâyî Türkçesi tesirinin bu coğrafyaya ulaşması Türkistan'a nazaran çok daha geç olmuştur (Hisamova, 2011, s. 770, Şahin, 1999, s. 357). Yine XVII-XVIII. yüzyıllardan itibaren Tataristan coğrafyasının edebî dili bir yandan da Osmanlı Türkçesinin şiddetli nüfuzu altına girmiştir (Şahin, 1999, s. 357). Görüldüğü üzere İdil boyundaki Türk edebî dili, çeşitli dönemlerde çeşitli Türk lehçelerinin tesiri altında kalmış ve yazardan yazara, eserden esere farklılık gösteren çok katmanlı bir mahiyete bürünmüştür. Bu coğrafyada yazılan ve Harezmi Türkçesinin doğrudan devamcısı olarak değerlendirilebileceğimiz en mühim eser, üzerinde doktora tezi hazırlamakta olduğumuz *Nasihatü's-Salihîn*'dir. *Nasihatü's-Salihîn*, Mercânî'nin *Nehcü'l-Ferâdis*'i ilim âlemine tanıttığı *Müstefâdü'l-ahbâr fî-Ahvâli Kazan ve Bulgar* adlı eserinde *Nehcü'l-Ferâdis*'le beraber zikredilmiş hatta iki eser aynı döneme ait olarak gösterilmiş olmasına rağmen Türkiye ve Batı Türkolojisinde hiçbir Türkologun dikkatini celbetmemiştir (Mercânî, 1897, s. 13). Kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmeyen *Nasihatü's-Salihîn*, Harezmi Türkçesinin hemen hemen tüm karakteristik özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Eserin üslubunda *Nehcü'l-Ferâdis* tesiri çok belirgindir. Mesela *Nehcü'l-Ferâdis*'teki iç içe birleşik cümlelerde; temel cümlenin yüklemine iç cümlenin başında ve sonunda olmak üzere iki kez geçtiği çok sayıda örnek vardır (Aktan, 2015, s. 48). Aynı cümle yapılarına *Nasihatü's-Salihîn*'de de sık sık tesadüf edilmektedir. Tataristan'da yapılan çalışmalarda *Nasihatü's-Salihîn* ekseriyetle XVI-XVII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Minnegulov, 2017, s. 550). Biz de metin üzerinde yaptığımız incelemede, metnin yaklaşık 8 varaklık kısmının *Miftâhü'l-Adl*'in bir bölümüyle, yaklaşık 2 varaklık kısmının da *Nehcü'l-Ferâdis*'in bir bölümüyle neredeyse aynı olduğunu yani mevzu bahis kısımların bu metinlerden alıntılanmış olabileceğini tespit ettik. Pâdişâh Hoca, *Miftâhü'l-Adl*'i Arapçadan Türkçeye tercüme ettiğini açıkça belirtmiştir (*Miftâhü'l-Adl*, 2a/03-04). Buradan hareketle *Nasihatü's-Salihîn* ile *Miftâhü'l-Adl* arasında ortaklık gösteren bölümlerin *Miftâhü'l-Adl*'den *Nasihatü's-Salihîn*'e alındığını söylemek mümkündür. Zira *Nasihatü's-Salihîn*'de *Miftâhü'l-Adl* ile ortaklaşan kısımlarda görülen bazı sözcükler metnin diğer diğer kısımlarında görülmemektedir. Bu da *Nasihatü's-Salihîn*'in *Miftâhü'l-Adl*'in yazıldığı M 1508-1510 tarihinden daha sonra yazıldığını göstermektedir. *Nasihatü's-Salihîn*'in meçhul yazarı, tıpkı

Türkistan'da Nevâyî'den sonraki müelliflerin Nevâyî'yi örnek olarak Nevâyî Türkçesiyle yazdıkları gibi Kerderli Mahmûd'u örnek olarak eserini Harezmi Türkçesiyle yazmıştır. *Nasihatiü's-Salihîn*, Harezmi Türkçesinin Kazan sahasında XVI. yüzyıldan sonra da bazı eserlerde edebî dil olarak kullanılmaya devam ettiğini gösteren en somut delillerinden biridir. Tataristan'da yapılan çalışmalara göre XVI. yüzyılda Harezmi Türkçesinin bu coğrafyada edebî dil olarak kullanılmaya devam ettiğini gösteren bir diğer eser de *Sirâcü'l-Kulûb*'dür. Kazan'da basılmış olan *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesi, 1554 yılında Kazan Hanlığı elçisi olarak bulunduğu Moskova'da tutsak edilen Adnaş Hafız'ın kaleminden çıkan metne dayanmaktadır (Gaynetdinov, 2014, s. 4-5, 156-166). Bu metin, ne British Museum Or. 8193'teki Uygur harfli *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesinin ne de Topkapı Sarayı Müzesi Koşullar Bölümü 1057 numaradaki *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesinin bir nüshasıdır. Bu üç *Sirâcü'l-Kulûb* de farklı tercüme olup bunları nüsha olarak değerlendirmek doğru değildir. Adnaş Hafız'a atfedilen *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesini keşfeden Nadjib, Adnaş Hafız'ı metnin müstensihisi olarak düşünmüştür. Sonraki dönemlerde Tataristan'da yapılan çalışmalarda ise Adnaş Hafız ekseriyetle metnin mütercimi olarak kabul edilmiştir (Gaynetdinov, 2014, s. 4-5). Adnaş Hafız'ın *Sirâcü'l-Kulûb* ile beraber başka metinler de ihtiva eden bu mecmuanın müstensihisi mi yoksa mütercimi mi olduğu sorusunu, bu mecmuanın tamamı yayımlanmadan cevaplayabilmek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber bu *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesinin bilinen diğer *Sirâcü'l-Kulûb* tercümelerinin bir nüshası olmaması ve Kazan'da basılan *Sirâcü'l-Kulûb*'lerin hep bu esere dayanması, Adnaş Hafız'ın eserin mütercimi olma ihtimalini artırmaktadır. Her hâlükârda XVI. yüzyılda bir Kazan Hanlığı diplomati tarafından halkın faydalanması için yazıya geçirilen bu metnin Harezmi Türkçesiyle yazılmış olması da bu edebî dilin İdil boyundaki devamlılığı ve tesirini göstermesi açısından mühimdir. Bunun yanında Ergaş Fazılov tarafından Ufa'da keşfedilen ve yine Harezmi Türkçesi özellikleri gösteren bir *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesi daha bulunmaktadır (Fazılov, 1989). Müstensihisi, müellifi ve tarihi bilinmeyen sayfaları karışık ve eksik hâlde bulunan bu *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesi, eldeki kısımları itibarıyla Adnaş Hafız'ın metnine diğer *Sirâcü'l-Kulûb* tercümelerine nazaran daha fazla benzemektedir. Bununla beraber bu tercüme de yer yer Adnaş Hafız'ın metninin bir nüshası olarak değerlendirilemeyecek kadar farklılaşmaktadır. Ayrıca bu *Sirâcü'l-Kulûb* tercümesinin dili, birtakım imla ve gramer özellikleri ile söz varlığı noktasında *Nasihatiü's-Salihîn*'e yaklaşmaktadır. Bu metin de kuvvetle muhtemel XVI-XVII. yüzyıllarda İdil boyunda yazılmış olmalıdır. Tataristan coğrafyasında XVI ve XVII. yüzyıllarda eser vermiş olan Muhammedyar ve Mevlâ Kulu'nun yazmalarını henüz

bizzat tetkik edemediğimiz eserleri üzerinde yapılan çalışmalar, bu eserlerin dilinde de Harezmi Türkçesinde görülen ancak Nevâî Türkçesinde pek tesadüf edilmeyen bazı unsurlar bulunduğunu göstermektedir (Samoyloviç, 1935, s. 45; Kadırova, 2014). Mesela Muhammedyar'ın eserlerinde *ayaq ~ adaq, iye ~ ide, kuyug ~ kuğug, kaygur ~ kadgur*- gibi ikili kullanımlar tespit edilmiştir (Kadırova, 2014, s. 95). Hâlbuki Eckmann'ın teorisine göre XVI. yüzyılda /d/ > /y/ değişiminin tamamlanmış olması gerekmektedir. Yine yakın zamanda meslektaşımız Soner Atalan tarafından tanıtılacak olan Kazan sahasında yazılmış bir metinde; Harezmi Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Nevâî Türkçesi ve Kazan Tatar Türkçesi özellikleri bir arada görülmektedir. Bu metin tanıtıldığında Harezmi Türkçesi özelliklerinin Kazan sahasındaki bazı eserlerde bir katman olarak korunduğu da görülecektir. Verdiğimiz tüm bu malumata dayanarak *Sıfatı'l-Kiyâmet*'te görülen birtakım Çağdaş Tatar Türkçesi özelliklerini XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış bir metne yapılmış müstensih müdahaleleri olarak değerlendirmemek gerektiğini düşünmekteyiz. Kanaatimizce bu metin Harezmi Türkçesi edebî geleneğine bağlı kalınarak XV. yüzyıldan sonra yazılmış, bu nedenle de Çağdaş Tatar Türkçesinde gördüğümüz birtakım unsurlar da metne dâhil olmuştur. Harezmi Türkçesinin Hakaniye Türkçesiyle Nevâî Türkçesi arasında bir geçiş dili olduğu ve Nevâî'nin kalemıyla standartlaşan edebî dilin XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar Batı Türkçesi sahası dışında kalan tüm Müslüman Türkler tarafından ortak yazı dili olarak kullanıldığı teorilerine geri dönecek olursak, E. Nadjib'in bazı mistik içerikli eserler olarak tanımladığı bu gibi metinleri mezkûr teoriler çerçevesinde izah etmek mümkün görünmemektedir.

Buraya kadar üzerinde kısaca durduğumuz tüm bu eserler, Harezmi'de inkişaf ettikten sonra İdil boyuna itikal eden Harezmi Türkçesinin bu coğrafyada Nevâî'den sonra da birtakım eserlerde yazı dili olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Türkistan'da dahi Nevâî'den sonra *Miftâhü'l-Adl* gibi Nevâî Türkçesinden ziyade Harezmi Türkçesine yaklaşan bir eser ortaya çıkabilmiştir. *Miftâhü'l-Adl*'in ne zaman ve kim tarafından yazıldığını bilmeyen Eckmann, *Das Chwarezmtürkische* adlı makalesinde aslında XVI. yüzyılda yazılmış olan bu eseri filolojik verilerden hareketle Harezmi Türkçesi dönemine dâhil ederek Harezmi Türkçesini XIII-XIV. yüzyıllar arasına sıkıştıran ve Hakaniye Türkçesiyle Nevâî Türkçesi arasında bir geçiş dili olduğunu iddia eden teorisini bizzat kendi eliyle çürütmüştür. Harezmi Türkçesi ve Nevâî Türkçesini eş zamanlı olarak varlık göstermiş iki Türk edebî dili olarak telakki etmek daha yerinde olacaktır. Kanaatimizce bu meselenin aydınlatılabilmesi için de Çingizlilerin ulus teşkilatı

çerçevesinde ele alınması zaruridir. Daha önce belirttiğimiz gibi Çingiz Han ölmeden önce topraklarını dört oğlu arasında taksim etmiştir. Bu taksimatta batıda Doğu Avrupa içlerine kadar uzanan Kıpçak bozkırlarından doğuda İrtiş Nehri'ne ve güneyde Harezmi coğrafyasını kapsayacak biçimde İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan bölge Coçi ulusuna; Mâverâünnehir, bugünkü Afganistan, Orta Tiyanşan ve Doğu Türkistan ise Çağatay ulusuna bırakılmıştır (Togan, 1981, s. 62). İşte mevzubahis bu iki Türk edebî dilinden biri fetihten önce Coçi ulusunun Harezmi'inde diğeri de fetihten sonra Çağatay ulusunun Mâverâünnehir'inde inkişaf etmiştir. Nevâyî Türkçesinin öncüleri olan Sekkâki, Atâyî, Mukimî, Yakını, Emirî ve Gedâyî gibi şairler, bazıları farklı şehirlerden gelmiş olsalar da Mâverâünnehir'in mühim kültür merkezi Semerkant'ta eser vermişlerdir. Hüseyin Baykara'nın 1469 yılında Herat'ı başkent olarak ilan etmesiyle aynı edebî dil Herat merkezli olarak gelişimine devam etmiştir (Caferoğlu, 2000, s. 197). Tabii bu noktada yine Nevâyî Türkçesinin öncülerinden olup Nevâyî'den önce Herat'a kültür üstünlüğü temin etmiş olan Lutfi'yi de zikretmek gerekir (Caferoğlu, 2000, s. 213). Nevâyî'nin kaleminde standartlaşan edebî dil, işte bu kültür merkezlerinde gelişirken Harezmi'de daha önce inkişaf etmiş olan edebî dil, Emir Timür'ün XIV. yüzyıl sonlarındaki Harezmi seferleriyle Türkistan'daki ortak yazı dili vasfını kaybetmiştir. Timür'ün Harezmi seferlerinin başlaması da yine Çingizlilerin ulus teşkilatı ile ilgilidir. XIII. yüzyılın ortalarında tekrar yapılan ulus taksimatında Kuzey ve Batı Harezmi Coçi ulusuna, Kâs ve Hîve Çağatay ulusuna bırakılmıştır. Altınordu'ya bağlı olarak Harezmi'yi yöneten Kongratlar'dan Hüseyin Süfi'nin Harezmi'nin doğu tarafını ele geçirmesi üzerine Timür, buranın eskiden Çağatay ulusuna ait olduğunu bildirip geri verilmesini istemiştir. Bu isteğinin kabul görmemesi üzerine 1371-1388 yılları arasında çeşitli defalar Harezmi üzerine seferler düzenleyen Timür, 1388 yılında Harezmi'nin en mühim şehri Ürgenç'i yıktırarak halkını Semerkant'a sürmüş ve yerine arpa ektirmiştir (Özaydın, 1997, s. 218-219). Bu hadiseden sonra Coçi ulusunun Harezmi'yi, Türkistan'ın kültür merkezi olma vasfını Çağatay ulusunun Semerkant ve Herat bölgelerine kesin olarak devretmiştir. Tabiatıyla Çağatay ulusunun varisi Timürlüler, mağlup ettikleri Harezmi'nin edebî dilini devam ettirmemişlerdir. Bu noktada şunu da belirtmek isteriz ki Ali Şîr Nevâyî, *Fevâidi'l-Kiber*'deki bir dizesinde Türk kavimlerinin Coçi ve Çağatay'dan ibaret olduğunu ifade etmiştir. Borovkov, bu dizeyi Nevâyî'nin Çağatay terimini çok dar manada anladığına dair bir örnek olarak göstermiştir (İnan, 1949, s. 84; Borovkov, 1954, s. 73). Biz tam aksini düşünmekteyiz. Nevâyî'nin Batı Türklerini Türkmen olarak adlandırdığı bilinmektedir (Köprülü, 1945, s. 301). Nevâyî, mevzubahis dizesinde Doğu

Türklerini Türk üst kimliği altında Coçi ve Çağatay olarak iki alt kimliğe ayırmaktadır ki bu tam da üzerinde durduğumuz meselenin Nevâyi'nin kalemindeki bir yansımasıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Nevâyi, Mevlânâ Hüseyin-i Hârezmi'nin *Keşfü'l-Hüdâ* adlı eserinin dili için "Hârizmîçe Türkî Til" ibaresini kullanmıştır. Caferoğlu bu ibareyi *Keşfü'l-Hüdâ*'nın yazıldığı dönemde Timürlülerin edebî dilinden başka müstakil bir edebî Türkçe daha olduğu şeklinde yorumlamıştır (Caferoğlu, 2000, s. 201). *Keşfü'l-Hüdâ*, M 1430-31 yılı kışında, Ürgenç dâhil olmak üzere Harezmi'nin kuzeyini fetheden Ebu'l-Hayr Han'a sunulmuştur ve M 1431 yılında telif edildiği düşünülmektedir (Dağıstanlıoğlu, 2017, s. 29). Bu eserin telif tarihine çok yakın bir tarihte, M 1429 yılında Yûsuf Emirî tarafından yazılan *Dehnâme* de Herat'ta Timür'ün torunu Baysungur Mirza'ya sunulmuştur (Köktekin, 2013, s. 21). *Keşfü'l-Hüdâ*'da bilhassa da Süleymaniye nüshasında kullanılan edebî dil ile *Dehnâme*'nin yazıldığı edebî dil karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir ki *Keşfü'l-Hüdâ*'nın dili Harezmi Türkçesinin devamı, *Dehnâme*'nin dili ise Timürlü hâkimiyetindeki Çağatay ulusunda inkişaf eden Nevâyi Türkçesinin öncüsüdür. Bu noktada *Keşfü'l-Hüdâ*'nın Coçi Han'ın soyundan Ebu'l-Hayr Han'a sunulduğuna ve eserin sebep-i telif kısmında Ebu'l-Hayr Han'ın atalarının tahtını talep ederek Harezmi'e sefer düzenlendiğinin belirtilmesine ayrıca dikkat çekmek isteriz (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 207). Eckmann, Ali Şir Nevâyi'nin ilk divanının tertiplendiği M 1465 yılından önceki yaklaşık 70 yıllık süreçte eser veren şairlerin dilinde, Nevâyi devrine yaklaştıkça azalan Harezmi Türkçesi özellikleri görüldüğünü de ifade etmiştir (Eckmann, 1969, s. 18). *Keşfü'l-Hüdâ*'nın edebî diliyle *Dehnâme*'nin edebî dili arasındaki fark, Eckmann'ın iddia ettiği gibi Harezmi Türkçesinden Nevâyi Türkçesine doğru ilerleyen kronolojik bir gelişme olmadığını göstermek için yeterlidir. Semerkant ile Herat'ta inkişaf eden ve Nevâyi'nin kaleminde standartlaşan edebî dilin hangi ağza dayandığına gelecek olursak, bu hususa dair yegâne malumat *Babürnâme*'de yer almaktadır. Babür Şah, Endican halkının konuştuğu ağzın yazı diliyle aynı olduğunu ve Ali Şir Nevâyi'nin Herat'ta yazdığı eserlerinde bu dili kullandığını belirtmiştir. Caferoğlu, Nevâyi'nin hiçbir zaman Endican'da bulunmadığını belirterek buradan sadece Endican halkının edebî dile yakın düzgün bir şiveyle konuştuğu sonucunun çıkarılabileceğini ifade etmiştir (Caferoğlu, 2000, s. 203-204). Her hâlükârda XVI. yüzyılda Endican halkının konuşma dilinin yazı diline yakın olması, Nevâyi ve öncülerinin edebî dilinin hangi coğrafyaya dayandığını göstermesi bakımından mühimdir. Endican'ı içine alan Fergana Vadisi, Çingiz Han'ın taksimatında Çağatay ulusuna bırakılan bölgelerdendir ve Çağatay ulusunun varisi Timürlüler de doğrudan Endican ağzını

olmasa bile Çağatay ulusuna ait Fergana Vadisi'nin ağızını edebî dil seviyesine yükseltmişlerdir (Borovkov, 1954, s. 79). Mağlup olan Coçi ulusunun edebî dili ise İdil boyuna çekilmiş ve burada yazılan bazı eserlerde bir katman olarak bazı eserlerde de yazı dili hüviyetini muhafaza ederek varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdürraûf Fitrat (1928). *O'zbek edabiyoti namunalari*. Taşkent.
- Aghatabai, S. (2014). *Türkmen mektep ve medrese tahsilinde okutulmuş bir eser: Revnaku'l-İslâm*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Aktan, B. (2015). Nehcü'l-Ferâdis'in cümle yapısı ile 'takı' ve 'kim' bağlaçlarının kullanılışı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16, 47-61.
- Alışık, C. E. (2003). Hülagu Han. *Türk Yolu Dergisi*. 7, 32-38.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi* (2. bs.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*. TDAD: 36, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Barthold, V. V. (2017). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* (Özdem, R. H, Çev.) (3. bs.). Ankara: TTK Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (2017) Kırım Türklüğüne ve diline bir bakış. *Polatlı Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü* (Evirgen, D. ve Evirgen, C., Haz.) (ss. 3-27). Ankara: Öncü Basım Yayın.
- Battal, A. (1997). *İbni-Mühenna Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Bede'vâm* (1906), Kazan: Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Berbercan, M. T. (2015). Türk tercüme edebiyatı üzerine incelemeler: Harezmi Türkçesi ile ilk adaptasyonlar. *Dede Korkut Dergisi*. 4(7), 1-11.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A grammar of Chagatai*. Languages of the World/Materials 155, Muenchen: Lincom Europa.
- Borovkov, A. (1954). Özbek yazı dilinin kurucusu Ali Şir Nevaî. (Rasime Uygun, Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 2, 59-96.

- Caferoğlu, A. (2000). *Türk dili tarihi II* (4. bs.). İstanbul: Enderun Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford Clarendon Press.
- Çabuk, A. Ç. (2019). Cümcüme Sultan hikâyesinin Harezmi Türkçesi nüshaları üzerine. *Yeni Türkiye Dergisi: İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı - II*. 106, 429-434.
- Çetin, A. (1998). *Hacıoğlu Hüseyin: Miftâhü'l-adl*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Çetin, Ç. Z. (2006). Tatar edebiyatının gelişimi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*. 9, 1-19.
- Dağistanlıoğlu, B. E. (2017). 14. yüzyıl Doğu Türkçesine adını veren Hüseyin-i Hârezmî ve Bûsîrî'nin Kasîde-i Bürde'sine yazdığı şerhi Keşfü'l-Hüdâ. *International Journal of Language Academy*, 5(1), 26-39.
- Dağistanlıoğlu, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ, Doğu Türkçesiyle yazılmış bir Kasîde-i Bürde şerhi (Kasîde-i Bürdeyi şerh eden: Hüseyin-i Hârezmî)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan, C. (2014). *Harezmi Türkçesi ile Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinin karşılaştırmalı gramer denemesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Eckmann, J. (1959) Das Chwarezmtürkische. *Philologiae Turcica Fundamenta I* (113-137). Wiesbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay Dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6, 115-126.
- Eckmann, J. (1964). Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 11, 121-156.
- Eckmann, J. (1969). Sadî Gülistan'ının bilinmeyen Çağatayca bir çevirisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 16, 17-29.
- Eckmann, J. (1988a). Çağatayca. *Tarihi Türk Şiveleri* (Akalin, M., Çev.) (225-262). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Eckmann, J. (1988b). Harezmi Türkçesi. *Tarihi Türk Şiveleri* (Akalin, M., Çev.) (183-223). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı*. (Karaağaç, G., Çev.), Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2017). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fazılov, E. I. (1989). Eine neue quelle zur Choresmtürkischen sprache. *Journal of Turkish Studies*. 13, 47-80.
- Galiyeva, E. (2013). Tatar medreseleri (Sırtı, E. Akt.), *Yeni Türkiye Dergisi: Türk Dünyası Özel Sayısı - II*. 54, 2026-2031.
- Gaynetdinov, A. (2014). *Siracel-Kolub eseri hem Tatar edebiyatında anıng traditsiyeleri*. Kazan: Tehsi.
- Güzeldir, M. (2002). Abuşka Lügati (giriş-metin-indeks). Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk dilinde edatlar (en eski Türkçe metinlerden zamanımıza kadar) - yazı dilinde-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hisamova, F. M. (2011). *XVI.-XVIII. yüzyıl Eski Tatar edebî dilinin karmaşıklık nedeninin tarihi-kültürel durumu*. Erişim Tarihi: 12.02.2021, <https://www.ayk.gov.tr/icanas38/dil-bilimi-dil-bilgisi-ve-dil-egitimi-linguistics-grammar-and-language-teaching-teaching-языкознание-граммат/>
- İnan, A. (1949). Alişir Nevai (Makaleler dergisi). *Belleten*, 837-844.
- İnan, A. (1953). XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve halis Türkçe. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1, 53-71.
- Kadirova, E. H. (2014). *Grafo-foneticheskaya variativnost' starotatarskogo yazyka v pis'mennykh pamyatnikakh Kazanskogo khanstva*. Erişim Tarihi: 02.02.2021, <https://www.gramota.net/materials/2/2014/4-3/23.html>.
- Kalsın, Ş. (2004). *Harezmi Türkçesinde isim*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Kaya, Ö. (2007). "Alî Şîr Nevâyî'nin divanları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 4(1), 46-56.

- Kerderli Mahmûd bin Ali. *Nehcü'l-Ferâdis*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yeni Cami, nu. 879.
- Kocatürk, V. M. (1964). *Büyük Türk edebiyatı tarihi, başlangıçtan bugüne kadar Türk edebiyatının tarihi, tahlili ve tenkidi*. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Köktekin, K. (2013). *Yûsuf Emiri Dehnâme (inceleme - metin - dizin - ıtkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, s. 270-323). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köprülü, M. F. (1980) *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kurat, A. N. (1954). Kazan Hanlığı (1437-1556). *DTCF Dergisi*, 227-248.
- Kurtulmuş, F. (2020). *Tansukname-i İlhani (giriş - metin - notlar - sözlük)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
- Kut, G. (1997). Ali Şîr Nevâî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 449-453). İstanbul: TDV Yayınları.
- Küçük, S. (2019). Doğu ve Batı Türkçesi satır altı Kur'an tercümelerinde kıyamet günü kavramı için kullanılan ad aktarmaları. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 8(18), 71-89.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk dillerinde sontakılar*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- Minnegulov, K. (2017). Fiction. *The history of the Tatars since ancient times in seven volumes, volume 5 Tatars in Russia (Second half of the 16–18th century)* (544-555). Kazan: Sh. Marjani Institute of History.
- Mirashane (t.y.). *Sbornik drevnikh proizvedenii raznykh avtorov*. Erişim Tarihi: 11.01.2021, <http://miras.info/projects/mirasxane/manuscript/330-sbornik-drevnikh-proizvedenii-raznyh-avtorov.html>.
- Nadjib, E. (1960) *Datirovannaya tyurkoyazychnaya rukopis' XVI v. «Siradzh al-kulub» iz tsentral'nogo gosudarstvennogo arkhiva SSSR Moskve*. Moskva: Izd-vo vostochnoy literatury.

- Nadjib, E. (1989). *İssledovaniya po istorii Tyurskix yazıkov XI-XIV vv.* Moskva: Nauka.
- Nalbant, M. (2017). Kıpçak grubu Türk lehçelerinin tasnifinde yeni bir ölçüt: ünlü türemeleri. *Türkbilig.* (33), 57-68.
- Önur, S. (2020). Harezmi Türkçesiyle yazılmış bir fal kitabı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.* 17(1), 96-119.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2012). Tatar Türkçesi (Ercilasun, A. B., Ed.). *Türk Lehçeleri Grameri (679-748).* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özaydın, A. (1997). Hârizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 16, s. 217-220). TDV Yayınları.
- Pâdişâh Hoca. *Miftâhü'l-Adl.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Bölümü, nu. 0138121.
- Polat, R. (2019). *Ali Şir Nevayi'nin eserlerinde yardımcı fiiller.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Sağol Yüksekaya, G. (2013). İkinci bölüm Harezmi Türkçesi. *Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri* (Develi, H., Ed.) (3. bs.) (161- 264). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Samojloviç, A. N. (1935). Cuci Ulusu veya Altın Ordu edebî dili. *Türk Dili.* 12, 34-49.
- Samojloviç, A. N. (1941). Orta Asya edebî dili tarihine dair (İnan, A., Çev.). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları 1940-1941 - Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisinin 1. Sayısından Ayrı Basım* 73-95. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Seyhan, T. (2012). *Pâdişâh Hoca külliâtı 1: Miftâhü'l-Adl.* İstanbul: Kesit Yayınları.
- Sözer, A. (2008). *Harezmi Türkçesinde görevli kelimeler.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Steingass, F. J. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary.* London: Routledge & K. Paul.
- Şahin, E. (1999). Osmanlıların İdil boyu Tatar Türklerinin kültürü ve diline etkileri. *Osmanlı Ansiklopedisi* (C. 9, s. 353-360). Yeni Türkiye Yayınları.

- Şihâbüddin Mercânî (1897). *El kismü'l-evvel min kitâbu müstefâdü'l-ahbâr fi-ahvâli Kazan ve Bulgar*. Kazan: Dombrevski Tabhanesi.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'ân tercümesi (Meşhed nüshası [293 no.], giriş - metin - dizin)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş* (3. bs.). İstanbul: Enderun Yayınları.
- Toker, M. ve Uygun, M. (2019). Hüsam Kâtip'in Cümcümenâmesi. *Yeni Türkiye Dergisi: İlk Dönem Türkçe İslami Eserler Özel Sayısı - II*, 106, 422-428.
- Uğurlu, M. (1986), Harezmi Türkçesiyle yazılmış dinî bir risâle, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 24(2), 197-220.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yaman, Ü. (2016). Doğu Türkçesi ile yazılan Sirâcü'l-Kulüb'un dili üzerine. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 55(55), 91-102.
- Yazır, E. H. (2000). *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe meali*. İstanbul: Temel Neşriyat.

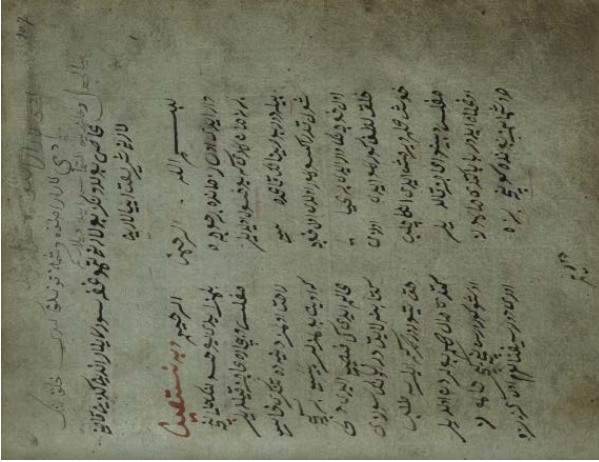

(54b)